

ՓԵՋԵՎԻ-ԻԲՐԱՀԻՄ, XVI — XVII ԴԴ.

تاریخ بجوی — «ԹԱՐԻԽԻ-ՓԵՋԵՎԻ»

Փեշևլի-Իբրահիմ էֆենդին ականավոր թուրք պատմագիրներից է: Նրա երկու հատորից կազմված պատմությունը ընդգրկում է հիշրի X դ. վերջին քառորդից մինչև XI դ. առաջին կեսը ընկած ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ Սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի (օրենսդիր) իշխանության վերջից մինչև Սուլթան Իբրահիմի գահակալությունը:

Փեշևլիի կենսագրությունից շատ սակավ տեղեկություններ կան: Պատմության ու աշխարհագրության վերաբերող հայտնի թուրք հանրագիտարանը (Շեմսեդին-Սամի՝ «Կամուս-ու-Ալամ»)^{*} Փեշևլիի մասին շատ քիչ տեղեկություններ է տալիս. բազմազանում է հիշելով, որ «...պատմագիրներից է և սուլթան Մուրադ IV ժամանակ^{**} գրել է երկհատոր օսմանյան պատմությունը: Նա Սերդար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի մարդկանցից է»:

Պատմագիր Փեշևլին էլ իր պատմության մեջ իր մասին գրեթե ոչինչ չի ասում: Միայն II հատորում, երբ նկարագրում է «Վրաստանի մեղիքներից Մավրավի ձեռքով Կարչղայ խանի սպանությունը և Վրաստանի հպատակությունը 1034 թվականին» (1624), հիշում է, որ ինքն անձամբ ներկա է եղել Մավրավի՝ պատգամավորների դիմումին և աշխատել է համոզել Սերասքեր Հաֆըզ փաշային, որ նա ընդունի Մավրավ բեյի առաջարկը՝ վրացիների օժանդակությամբ հարձակվել կրվելքաշների վրա, բայց փաշան մերժում է այդ առաջարկությունը: Փեշևլին փաշայի այդ քայլը բնորոշում է հետևյալ բառերով՝ «...նա Աստծուց չվախեցավ, արյունից զգուշացավ և այդպիսի բացահայտ ոճի գործեց»^{***}: Այս հի-

ش. سامی: قاموس الاعلام، استانبول ۱۳۱۴—۱۳۰۴ *

** Սուլթան Մուրադ IV, 1032—1043 թթ. (1622—1640):

*** «Թարիխի-Փեշևլի», հատ. II, էջ 406:

շատակությունը ցույց է տալիս, որ Փեչեվին ևղել է պետական հեղինակություն ունեցող, բանակին մոտ կանգնած, պատերազմական գործողություններին մասնակցած անձնավորություն: Հետևաբար իր «Պատմության» մեջ նկարագրած որոշ զեպքերին նա ականատես է եղել:

«Թարխիսի Փեչեվին» սուլագրված է Ստամբուլում 1283 թ. (1866) «Պետական տպարանում»: Փեչեվին ունի համեմատաբար պարզ լեզու. նրա պատմության մեջ բանաստեղծական զեղումները քիչ տեղ են բռնում: Փեչեվիի պատմությունը սկսվում է հիշրի 926 թ. և հասնում մինչև 1048 թ. (1519—1638):

Ինչպես առհասարակ թուրք պատմագիրները, նմանապես և Փեչեվին իր պատմության մեջ առանձնապես ծանրանում է Ռումելիի (Թուրքիայի եվրոպական մասի) զեպքերի վրա: Նա մանրամասնորեն նկարագրում է այդ ժամանակամիջոցում Ռումելիում տեղի ունեցող երկարատև և դաժան պատերազմները: Սակայն Փեչեվին բավական տեղ է հատկացնում նաև Անադոլուին (Թուրքիայի Ասիական մասը), մասնավորապես Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմական զեպքերին, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի և հայերի հետ: Փեչեվին այդ պատերազմական զեպքերը նկարագրում է հաճախ մեծ մանրամասնություններով:

Փեչեվիի «Պատմությունից» մեր թարգմանած նյութերը մեծ մասամբ վերաբերում են թուրք-պարսկական այն պատերազմներին, որոնք տեղի են ունեցել XVI դ. առաջին կեսից (1530-ական թվականներից) և ընդամեններով շարունակվել են մինչև XVII դ. առաջին քառորդը: Այդ երկարատև և դաժան պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժել են Հայաստանը, Վրաստանը և Անդրկովկասն ամբողջությամբ. այդ երկրները կողոպտվել ու թալանվել են, անխնա կոտորվել և գերվել են նրանց ժողովուրդները: «Իսլամական» (թուրքական) և «կրգլըրաշական» (պարսկական) բանակների այդ դաժան և բարբարոսական պատերազմական գործողությունները Փեչեվին նկարագրում է իբրև «իսլամական բանակի» օրինական և նվիրական գործողություններ՝ ընդգեմ «անհավատ կրդըրաշներին»², Օսմանյան փողիշահի հաղթանակը՝ ընդգեմ Պարսկաստանի «մոլորյալ» շահի:

Փեչեվին, ինչպես նաև բոլոր թուրք պատմագիրները, իր պատմությունը տալիս է ժամանակագրական կարգով, հաճախ կապելով այդ զեպքերը Սուլթանի անձնավորության, վեզիրների կամ սեփառքերների իշխանության ժամանակաշրջանի հետ: Այդ պատճառ-

«... Եւ զայս անկախ օրոշ զեւթեր ու զործողութիւններ հաճախ լրիւ
սլատկեր շէն տալիս:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, մենք աշխատել ենք
նորոգման ված նյութերն իրար հետ կապել որոշ «ծանոթութիւններ-
ոով», իհարկէ, պահանջներով սլատմագրի շարադրութեան ձեւն ու
ընթացքը³:

Փնտրելից մեր վարկածնաձ նյութերի առաջին մասը վերաբերում է թուրք-
պարսկական այն պատերազմական ղեւթերին, որոնք տեղի են ունեցել 940—
942 թթ. (1533—1535) տուլթան Սուլեյման-կանունիի և Շահ-Թահմասպի միջեւ:
Վրդըրաշների վրա ուղարկված Մեծ Վեղիւր Բերահիմ փաշան նախ գրավում է
Հայաստանի մի շարք բերդերը (Վան, Էրջիշ, Աղիլջեւազ և Ախլաթ)^{*} և այնուհետեւ
նվաճում՝ Թավրիզն ու ամբողջ Պարսկական Աղբեջանը: Սուլթան Սուլեյմանը
անձամբ դուրս է գալիս արշավանքի 941 թ.: Սուլթանը հարձակվում է Բաղդատի
վրա և գրավում: Այնուհետեւ գնում է Թավրիզ և վերադառնում Ստամբուլ: Նյութերի
մի մասը կապված է 955 թ. (1549) պատերազմական գործողութիւնների հետ,
երբ թուրքերը պաշարում ու վրավում են Վանի բերդը և երբ վեղիւր Կարա-Ահմեդ
փաշան նվաճում է Վրաստանը:

Մի շարք բերդերի գրավումը Մեծ Վեղիւրի և Վսեմ Սերաֆերի-^{*} ջանքերով

Նույն թվականին^{*,**} աշխարհակալ փաշան Հալեպի կշլաքում
(ձմեռանոցում) նախադատարաստութիւն տեսնելով, ձեռնարկեց
գրավելու իսլամական^{***} սահմանի վրա գտնվող կըզըրաշական
բերդերը: Նա ճարեց մի քանի վստահելի, իրապէս սրտեր գրավելու
ընդունակ ու հասկացող մարդիկ և նրանց ուղարկեց Աղիլջեւազի,
Էրջիշի, Ախլաթի և Վանի բերդերում գտնվող կըզըրաշ իշխանների
մոտ: Ուղարկվածներից ամեն մեկին հաջողվեց զանազան միջնոր-
դութիւններով և սրտադրով միջոցներով վերոհիշյալների [կըզըր-
աշաների] սիրտը դեպի փառիշտ³ը գրավել, [բերդերի], բանալիներն

* Հայկական Արճեշ, Արծկե և Քլաթ անունները թուրքերեն լեզվով
կոչվում են Էրջիշ, Աղիլջեւազ և Ախլաթ:

** Նախապէս հիշված Բերահիմ փաշան է:

*** Նախապէս հիշված թվականը — 940 թ. (1533):

**** «Իսլամական բանակ», «Իսլամական երկիր» և այլն գործ է ածվում
թուրք սլատմագիրների կողմից թուրքական, օսմանյան իմաստով:

ուղարկելու և բերդերը հանձնելու խոստումը ստանալ: Հետո (նրանք) ապահովելով իսլամական բանակի հաղթական ընթացքը դեպի այդ կողմերը, ետ վերադարձան:

Աղիլջեվազ բերդի գրավումը 940 թ. (1533), Էրջիշ բերդի
գրավումը նույն թվականին և Ախլարի գրավումը
նույն թվականին

Երբ այդ դարնանը դաշտերը ծաղիկներով զարդարվեցին, փա-
շան մրջյունի նման բազմաթիվ զինվորներով, ձիու սանձը դարձրեց
դեպի այդ կողմերը: Բարձյալն Աստուծո ողորմությամբ, տեղ հաս-
նելուն պես (բերդերը), ինչպես որ նախապես խոստացված էր, Փա-
ղիշահի տիրապետությանը ենթարկվեցին: Երբ վսեմաշուք փաշան
իմացավ, որ այդ ժամանակ «մուրյալ» Շահը որսորդության պա-
տրվակով, Թավրիզից գնացել է հորասանի կողմերը, մտադրվեց
այդ տեղից գնալ դեպի Դիարբեքիր ու Մուսուլ, և հետո դեպի Բաղ-
դատ, սակայն, որովհետև զինվորական քեթխուդայի* պաշտոնով
հայտնի և պատվասելի Դեֆթերդար Իսքենդեր-Չելերին խնդրում էր
գնալ Թավրիզի կողմը, Սերասբերը չկարողացավ մերժել նրան և
որոշեց շարժվել դեֆթերդարի ցանկությամբ...

Հռչակավոր Վանի բերդի գրավումը
940 թ. Չիլեիջլե (ամսի) 11-ին

Երբ բերդակալ** փաշան, Կափու-կուլի***, Անադոլուի, Կարա-
մանի, Ջյուզգադերիի, Ռումի, Դիարբեքիրի, Հալեպի, Շամի և ամ-
բողջ Քուրդիստանի զինվորներով վերոհիշյալ օրն եկավ հասավ
Խան-Սեվատ-Բեյ կոչված վայրը, ուրախառիթ հաղթանակը ծանու-
ցող պատգամավորները (բերդի) բանալիներով շտապ կերպով կայ-
սերական բանակն եկան: Խուսրեյվ փաշան անհապաղ և փութա-
ջանորեն Շամի բելլերբեյին բերդապահ նշանակեց և ուղարկեց
այնտեղ:

(«Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 176—177)†

* Քեթխուդա — դորձերի կատավարիչ: Փաղիշահն ու վեդիրներն ու-
նեին իրենց քեթխուդաները:

** Ուզուժ է ասել բերդերը պրավելով հռչակված:

*** Կափու-կուլի՝ Սուլթանի արքունական դուբը:

Հարձակում Վրաստանի վիլայերի վրա

943 թ. (1536) Մուհարրեմ ամսի 15-ին Բայբուրտի կառավարիչը՝ հռչակավոր էմիր-Մուհամմեդ խանը, այդ երկրի հաղթական բանակը հարձակման նախապատրաստելուց հետո մտավ Վրաստանի վիլայեթը։ Նրա նա փաշան՝ զրադված էր կողոպուտով և թալանով, անհավատ (փյաֆիր) վրացիները կազմ ու պատրաստ լինելով, դիմադրություն ցույց տվին իսլամական բանակին։ Մեծ կռիվից հետո հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց, անհամար անհավատներ ընկան և ոչնչացվեցին, մնացածներն էլ ցաք ու ցրիվ ձղան։ Մեր զինվորներն այնքան մեծ ավարի և հարստության տիրացան, որ զժվար է արտահայտել։ Այս խրատական (դասից) հետո 3—4 սանջակի չափ երկրներ հնազանդություն ցույց տվին և հպատակվեցին. փաղիշահի կողմից նրանց վրա վալի նշանակվեց։

(«Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 191)։

Ինչպես վերևում հիշվեց՝ 940 թ. Վանի բերդը գրավեց թուրքական բանակի կողմից։ Պատմագիրը, 955 թ. դեպքերի շարքում հիշում է, որ «...նախապես Վանի բերդը գրաված էր մեծահռչակ սուլթանական բանակի կողմից։ Սակայն մի քանի վատասիրտ և անկարող իշխողների անհոգության և անուշադրության պատճառով [բերդը] նորից ընկել էր կրքըլբաշների ձեռքը»։ Սուլթանական բանակի կողմից զինվորներ են ուղարկվում, որոնք պաշարում են Վանի բերդը։

Վանի բերդի գրավումը 955 թ. (1548) Ռեջեբ ամսի 10-ին

Կայսերական օթաքը** Բավրիզից շարժվելով Ռեջեբ ամսի 11-ին հաստատվեց Վանի դաշտում։ Սադրաղամ Զելիլ-Ռուստեմ փաշան Ֆերման ստացավ՝ սկսել բերդի գրավումը։ Նույն օրը խրամատների և գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ կատարվեցին։ Ամբողջ մի շաբաթ, գիշեր-ցերեկ [բերդը] գնդակոծեցին։ Կրքըլբաշների գլուխն ազատելու նպատակով պաշարման իններորդ օրը, պաշարվածների գլխավոր Ալիխանը, մի քանի կրքըլբաշների բերդից իջեցրեց և էլզաս—Միրզայի միջնորդությամբ փրկություն խնդրեց։ Տասներորդ օրը բերդը գրավվեց և փաղիշահին ենթարկվեց։ [Բերդի] բեյլերբեյությունը շնորհվեց Զերքեզ-Իսքենդեր փաշային, որը Ստամբուլում Անադոլուի գեֆթերդարի պաշ-

* «Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 273։

** Օթաք — սուլթանական մեծ վրան։

տոնն էր վարում: (Բերդի) կարիքները և պաշարները շտապ կերպով՝ հոգալուց և լրացնելուց հետո, ձմեռվա ցրտերը մոտեցած լինելով՝ ճանապարհ ընկավ դեպի ձմեռանոց...

Երկրորդ Վեգիւր Անմեղ փաշան գնում է դեպի
Էրզինջան, Ադիլջևվազ և Էրջիշ*

Նույն թվականին, երբ մոլորյալ Շահը՝ իմացավ Վանի բերդի գրավումը, գիտենալով, որ ինքն անձամբ չի կարող իսլամական բանակի դեմ դուրս գալ, սկսեց կողոպտել Ադիլջևվազի, Մուշի դաշտի և Ախլաթի շրջաններում ապրող ռայաներին, կոտորել իր ձեռքը ընկած թույլերին, աղքատներին և այրիներին: Նա [Շահը] չորան դարձած, բշեղ-տարել էր իր ձեռք բերած [թալանած] ոչխարները, բեռնակիր ձիերը, եզներն ու կովերը: Կարսի բերդը, որ վաղուց ավերակ էր, բուերի և աղոտների բնակավայր էր դարձել: Նրա նորոգության համար երջանկահիշատակ փաղիշահը որոշ միջոցներ հատկացրեց: Բասենի Միր-լիվա Զյուլղաղերուն Ալի բեյի կողմից ուղարկված մի քանի շարագործներ խաբեությանը հարձակվել էին [բերդի վրա]՝ կոպտալու և կոտորել: Այս բոլորի մասին փաղիշահին տեղեկություն հասավ այն ժամանակ, երբ նորոգում էին Վանի բերդը: Փաղիշահը ծովսնման բանակով անմիջապես շարժվեց դեպի Ադիլջևվազ: Սակայն աղվեսանման շահը, որջից-որջ թաքնվում էր, նրանից ու նրա անվան հետքն անդամ չմնաց: Եվ որպեսզի իր կողոպտած շորքոտանի կենդանիները իսլամական բանակի ձեռքը չընկնեն, այդ կենդանիներին կոտորելուց բացի՝, ուրիշ փաշություն ցույց չտվեց: Ինչպես վերը հիշվեց, ցրտերը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի Դիարբեքիր: Երբ նրա [փաղիշահի] բախտավոր ստվերը տարածվեց Դիարբեքիրի վրա, լուր ստացվեց, որ [կըլըլբաշները] նորից հարձակվել են Երզնկայի և Թերջանի վրա և Արջիշում, Մուշում ու Ախլաթում սկսել են կրկնել աղքատների ու խեղճերի վրա կատարած բռնություններն ու շարագործությունները: Երբ այս սարսափելի լուրը հասավ փաղիշահի Դերգյահը**, վերահիշյալ վեգիրն [Ահմեդ փաշան] մեծաթիվ զինվորներով ուղարկվեց շարամիտ թշնամիների վրա:

(«Թարիխի-Փեղեվի», հատ., I, էջ 273—274):

* Երզնկա, Ալջևվազ և Արճեշ:

** Դերգյահ — բառացի նշանակում է զուռ, դավիթ, բազ. դործ է ածվում փաղիշահի ապարանք իմաստով:

Երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի ղեպի Վրաստան գնալու
և նվիրական պատերազմում նրա ունեցած հաղթությամբ ու ավարի
մասին

956 թ. (1549): Այս ժամանակ Վրաստանի անհավատները
(քյաֆիրները) ապստամբել էին: Երբ այդ ապստամբական շարժ-
ման լուրը փաղիշահին հասավ, [ներանց վրա ուղարկվեցին]
երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, էրզերումի, Կարամանի, Ջյուլ-
պագերուի և Սվադի բեյլերեյինները և սանջակների բեյերը,
ենիշերինների քեթխուդան՝ մի քանի հազար ենիշերիններով, ինչ-
պես նաև «ղարիբների վաշտի»⁵ աղաները, որոնք նվիրական
Շարան ամսի սկզբին փաղիշահի բարձր հավանությանն արժանա-
նալով, ճանապարհ ընկան: Ամենից առաջ ղրավեցին Թորթումը
բերդը. մեծ կուլից հետո նեջա և էմիրախոր բերդերը հանձնվեցին:
Ակչա-կալան գրավեցին կովով, Բեփկերդը, էշերդը, մյուս Ակչա-
կալան և այլ 15 բերդեր էլ ենթարկվեցին ու հպատակվեցին: Հետո
հարձակում գործեցին Դիվանի գավառակի (նահիյե) վրա, որն
արծվատես և կաքավի պես թեթևաշարժ անթիվ երիտասարդ ղազի-
ների որսը դարձավ: Հետո նվաճեցին Փերթքերի բերդը, երկու այլ
բերդերի հետ միասին: Դադ-էլի գավառն իր բարեշեն գյուղերով
միացվեց փաղիշահական երկրներին: Վերոհիշյալ գավառում
գտնվող բերդերից 15-ը պահպանվեցին, իսկ մնացածները հողին
հավասարվեցին: Հետո Թորթումը, Բելխիսը, Ակչա-կալան, Դիվա-
նե-դերեսին մի առանձին սանջակ կազմեցին և այդ սանջակը շնորհ-
վեց էմիրներից մեկին: [Բանակն] այստեղից ապահով ու ավարով
վերադարձավ և նվիրական Ձեվվալ ամսի 2-րդ օրը միացավ կայ-
սերական բանակին: [Հաղթանակով] վերադարձողները փաղիշահի
կողմից բարձր աստիճանների, կայսերական շնորհումների և նվեր-
ների արժանանալով՝ անհավատների (քյաֆիրների) շրջանում ընտ-
րյալ և բարձրագույն դարձան:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. I, էջ 283—287):

Մոլորյալ շահը հարձակվում է Աղիլջեվազի, էրջիշի և Ախլարի
բերդերի վրա և այդ պատճառով փաղիշահը ձեռնարկում է
նախիջևանի արշավանքին

959 թ. (1551) աշխարհակալ փաղիշահն էդիրնե մայրաքաղա-
քումն էր և ղրաղված էր էնգերուսի* սահմանի բերդերի վրա իսլամա-

* էնգերուս — չուչգարա:

նան զինվորներ ուղարկելով: Մոլորյալ Շահը՝ լսելով այդ և առիթը նստատալոթ համարելով, իր բանակով գնացել էր դեպի Վանի սահմանը՝ թալանել-կողոպտել էր Աղիլջեազի, էրջիշի ու Ախլաթի գավառների խեղճերին և պաշարել էրջիշի բերդը: Բերդի կուսակալը՝ ռուդ էմիրներից Միր-Իբրահիմը, որն իր քաջությամբ Ռուստեմի նման մի ազնվական փահլևան էր, թողանոթներով, հրացաններով և այլ ռազմական զենքերով կրկնապաշտներին բերդից այնքան էր հեռացրել, որ նրանք կորցրել էին այն գրավելու հույսը: Այդտեղից շարժվեցին Աղիլջեազի վրա. սրա կուսակալը՝ Միր-Մուստաֆան, որը նմանապես հռչակված էր իր քաջությամբ, բերդի դռները չփակեց, պաշարված զազիներից մի խումբ կազմելով դիմավորեց թշնամու զորագնդերին և այնպիսի մի ահեղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որ երկնքում հրեշտակներն անգամ գովաբանեցին և հռչակեցին (այդ պատերազմը): Այսպիսով զգվելին (Շահը) այս բերդից էլ ետ դարձավ իր նստատակին շահսած ու ջարդված: Հետո հարձակվեց Ախլաթի վրա, որը մի փոքրիկ բերդ էր և նրա բերդապահները դոնից-դուռ ման եկող թափառականներ էին դարձել: Սակայն սրանք էլ սպասվածից ավելի ջանքեր գործ դրին: Այն ժամանակ ստոր թշնամին դիմեց խարդախության, մի քանի ստահող նամականեր գրեց, որոնց մեջ հայտնում էր՝ «Ձեր փաղիշահը հեռու է, դուք այս թակարդից ողջ դուրս եկեք ու գնացեք. հակառակ դեպքում մինչև ե՞րբ կարող եք դիմադրել»: Ոմանք վախենալով, ոմանք էլ արտաքուստ բարեկամություն ցույց տալով՝ բերդից դուրս եկան և հանձնվեցին: Շահը բոլորին անխնա, կանանց և երեխաների հետ միասին, սրի անցկացրեց և բերդը հողին հավասարեցրեց: Երբ դրությունն այդպիսի վերջավորություն ունեցավ, էրջիշի բերդում գտնվող զինվորները վատ հարաբերության մեջ լինելով էմիր-Իբրահիմի հետ, սպանեցին նրան և բերդը թողին ու հեռացան: Գրգռեալն եկավ և այդ բերդն էլ հողին հավասարեցրեց: Հետո Շահի որդին՝ Իսմաիլ-Միրզան մի քանի հազար կրկնապաշտ ռաֆրզիներով* գնաց դեպի էրզրում: Սա իր մի երկու զորագնդերը երևան հանեց, իսկ մնացածները թաքցրեց, սպասելով հարմար առիթի, որպեսզի թակարդի մեջ գցի և բռնի իր քաջությամբ հռչակված Իսքենդեր փաշային: Իսքենդեր փաշան, տեսնելով թշնամուն, անմիջապես կովի բռնվեց նրանց հետ և մի քանի կրկնապաշտների գետին թավալեց: Երբ փաղիշահին հայտնեցին Ախլաթում և էրջիշում տեղի ունե-

* Ռաֆրզի՝ շիա դավանանքին պատկանող կրոնական հերձված:

յածի մասին, նա անմիջապես սրուշ թվով ենիչերիներ և էմիրներ նշանակեց էրզրումի սահմանների սլաշտպանության համար...»:

Ձմեռը վրա է հասնում, բերդում ապրելու հնարավորություն չլինելով, Իսրեն-յեր փաշան զինվորների մի մասին արձակում է: Մնում են գրեթե միայն էմիր-ները: թշնամին հաղթում է սրանց, ոմանք «նահատակվում» են, ոմանք գերի ընկ-նում: Փաղիշահը գարնան արշավանքի է պատրաստվում: Անադոլուի մի շարք էմիրմիրանների և այլ իշխանավորների հրամաններ են տրվում պատրաստվելու: Երբ Պարսից Շահը իմանում է փաղիշահի արշավանքի նախապատրաստության մասին, պատգամավորություն է ուղարկում սուլթանի մոտ և առաջարկում՝ հաշ-տություն կնքել: Փաղիշահը մերժում է այդ առաջարկը և գարնանը դուրս է գալիս արշավանքի:

Հաջորդ հատվածներում տալիս ենք փաղիշահական այդ արշավանքի մի բանի «գրվագները»՝ Երևանում, Նախիջևանում և Դարաբադում թուրքական բանակի կառավարած բարբարոսություններն ու գազանությունները: Փեշևզին այդ բոլորը նկարագրում է «գեղարվեստական» լեզվով, իբրև օսմանյան հաղթական բանակի սխրագործություններ: Պատմագիրը ցինիկորեն տալիս է այդ շրջաններում կա-տարված անսահման թալանի, կողոպուտների և ավարի նկարագիրը, այդ թվում նաև անթիվ «սիրական սղանների» և «սիրուհի աղջիկների և հարսների» գերումը փաշ-գիշահական բանակի կողմից:

Երևանի, Դարաբադի և Նախիջևանի կողոպուտն ու թալանումը

961 թ. (1533) վերջապես հասան Շորագյալ կոչված մենզիլը և լայնտեղ իջևանեցին: Այս երկիրը շատ բարեշեն է եղել, ունեցել է ճշակված հողերով հարուստ լազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է: Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ բարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց: Այնտեղից բա-նակը շարժվեց դեպի Շարաբիսանև կոչված վայրը, այնուհետև Սիլ-Ֆրակ կոչված մենզիլը և ապա՝ Երևան քաղաքը, որն Աջեմների երկրի հոգին է: Նվիրական Շաբան ամսի 17-ին իջևանեցին Երևա-նում: Շահի, նրա ուղղու և մի շարք անվանի խաների և սուլթաննե-րի հոյակապ և գեղազարդ պալատները, պարտեզներն ու այգի-ները, մասնավորապես «Սուլթանական բաղ» անունով հայտնի դրախտանման այգին, բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հա-վասարեցրին, 23-րդ օրն անցան հայտնի Արփաշայ գետը, այդ շրջանում էլ ամեն ինչ կողոպտեցին և այրեցին: Այս մենզիլում Դիարբեքիրի բեյերբեյին՝ պատահելով մի խուճր՝ կըզըլբաշների, մատաղի կռիվներ տվեց, հետո կըզըլբաշներից մի քանի գերի և

կտրված գլուխներ բերեց: 24-րդ օրն իջևանեցին Էրսի (Արասի) եղեր-
քին գտնվող Կարահիսար կոնաքում: Կարամանի ղեամեթից և այլ
զինվորական խմբերից ուժանք, որոշ հեռավորության վրա մի քա-
նի զյուղեր են տեսնում, հարձակվում ու կողոպտում են. սլարվում
է, որ մի քանի հիմար կրղրլբաշներ թակարգ են լարել. նրանց էլ
որոշ վնաս հասցնելուց հետո, 25-րդ օրը մտան Էլարաբաղ կոչված
երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ ալգիններով շատ հայտնի մի
գավառ էր Աջեմի երկրում: Անսպասելի կերպով երկիրն այնպիսի
մի փոշով ծածկվեց, որ մարդը-մարդուց չէր կարելի ջոկել, լուսու-
վոր ցերեկը մութ գիշերվա վերածվեց: Այս գավառի բնակչությունը
այն աստիճան ջրվել և ոչնչացվել էր, որ մարդու հետք անգամ
չերեաց: Սակայն գտնվեցին որոշ տեղերում սլահված և քարայրնե-
րում թաքցված գանձեր ու գանաղան ապրանքներ, բանական անսահ-
ման հարստություններ ու ավար ձեռք բերեց. իսկ հարստությու-
ների մի մասը, որ տանելու հնարավորություն չկար, կրակ տվին ու
ալրեցին:

27-րդ օրը հասան Նախիջևանի դաշտը: Հաղթական բանակի
սարսափից քաղաքներն ու զյուղերը, տներն ու բնակավայրերը այն
աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու ագռավների բնակա-
վայր էին դարձել, որ տեսնողներին սարսափ էին պատճառում:
Որսի և ավարի ծարավ «աթ-օղլաները» և այլ զինվորներ հարձակվե-
ցին շահի և նրա որդու սլալատների և բնակավայրերի վրա՝ կողոպ-
տեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարը-
քարի վրա շթողին: Բացի այդ, 4—5 օրվա տարածության վրա գտնվող
ճանապարհի բոլոր զյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինություն-
ներն այն աստիճան քանդեցին ու ավերեցին, որ շինության և կենդա-
նության հետքն անգամ չմնաց: Աջեմի երկրում մեր բանակն ամբողջ
ժամանակ հաղթող և տիրապետող հանդիսացավ: Սպանված ու վի-
րավորված կրղրլբաշների թիվն ու քանակը հայտնի է միայն բար-
ձրյալն Աստծու Բացի այդ՝ անսահման էր նաև թալանված ու կո-
ղոպտված բազմատեսակ թանկագին ապրանքների քանակը: Արտա-
քինից արծաթի նման մարմին ունեցող նորարոգիչ սիրեկան տղա-
ների, նորահաս և վարդապետներն ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղ-
ջիկների, աննման և չքնաղ գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների
թիվն հորինող գրիչս անգամ անկարող է արտահայտել: Ոչ մի արշա-
վանքում բանակն այս աստիճան հարստություններ ձեռք չի բերել:

* Աթօղլաններ — ձիապաններ:

Չկար մի վրտն, որի մէջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը երեքից պակաս լինէր. հնդից, տասից ավելի ունեցող վրաններն անթիվ էին: Մուշի դաշտում, Ախլաթում և շրջակայքում՝ կըղըլբաշներն) ցանած շարագործութեան սերմերը հասունացան, հնձվեցին և խառնելով թույնի հետ, արյան փոխարեն, արյուն խմեցին»:

Հետո փաղիշահն իր «հաղթական» բանակով վերադառնում է և իջևանում քանդված Բայազետ բերդի մօտ: Շահից գրութուն է ստացվում, որով նա հաշտութուն է խնդրում: Փեշևաշին տալիս է այդ մասին փոխանակված գրութունները 962 թ. (1564) Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքվում է խաղաղութեան դաշնագիրը 985 թ. (1577) վերսկսվում են թուրք-պարսկական պատերազմները: Պարսկաստանում Շահ-Իսմայիլին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Մուհամմեդ-հուդաբենգեն՝ անգրագիտ և անբնդունակ մի անձնավորություն: Այս հանգամանքը համարվում է հարմար առիթ ժողովրդի և իսլամից վրեժ լուծելու համար: Սկսվում է արշավանքի պատրաստությունը 986 թ. Երզրար Կարա-Մուստաֆա փաշան մեծ բանակով Ստամբուլից դուրս է գալիս՝ ձևացնելով, թե գնում է մի շարք վրացական անհնազանդ իշխաններին հպատակեցնելու: Երբ բանակն իջևանում է Արդահանում, լուր է ստացվում, որ Թորմաթ խանը մեծածախով գործով ուզում է արգելել իսլամական բանակի վրաստան մտնելը: Հատուկ գրութեամբ Շահին առաջարկվում է հրաժարվել այդ մտքից և հետ նահանջել դեպի Պարսկաստան: Հետո Փեշևաշին նկարագրում է Չըլդրի դաշտում տեղի ունեցած մեծ հակառակմարտը, որը վերջանում է թուրքական բանակի փայլուն հաղթանակով:

Պատերազմական գործողությունները փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում են 10 տարուց ավելի: Օսմանցիները գրավում են գրեթե ամբողջ Անդրկովկասը: Այդ դեպքերի հետ կապված նյութերը Փեշևաշից թարգմանում են գրեթե առանց կրճատումների:

Մեծ պատերազմը Չըլդրի դաշտում

986 թ. (1578) Ջեմադիյեի-ախլար ամսի 5-ին Արդահանից շարժվելով [օսմանյան] բանակը իջևանեց Վեփլե բերդի մոտ, որը հեշտութեամբ նվաճեց. դրանից հետո, երկու լեռան միջև գտնվող և բարձր ժայռի վրա կառուցված Ենի-Կալա բերդը գրավելու համար, զիրք բռնեցին նրա շրջակայքում: Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ մեծ կռիվից հետո, զեռ երեկո շեղած, բերդը գրավվեց: Իմացվեց, որ ստոր Սերգար Թորմաթ-խանը, Իմամ-Կուլի խանն ու Կարա-խանը 30 հազար ընտրյալ կռուիչ աշ վիճակներով եկել և Չըլդրի բերդի ու մի բարձր լեռան վրա դիրք են բռնել: Իսլամ զազիներից 40—50 մարդ շրջակայքը հետախուզելու ժամանակ ընկնում են կըղըլբաշ զորա-

գնդերի ձևերը և քաջարար կոչում: Նրբ Սերդարն իմանում է, այդ, նրանց վրա է ուղարկում առաջապահի պաշտոնն ունեցող Դիարբե-
 քիբի բեյլերբեյին՝ Դերվիշ փաշային: Սա մի աննման հերոս և
 դյուցազն երիտասարդ էր: Նա առանց հաշվի առնելու թշնամու քիչ
 կամ շատ լինելը՝ հետապնդած դինվորներին դադար չի տալիս: Զո-
 րագնդից իր հետ առնելով 300—400 դինվոր, քաջարար կոչում է,
 հետապնդում է երկու կրղրլբաշ զորագունդ ու ստիպում նրանց
 նահանջել: Սակայն կրղրլբաշները նորից ոգեշնչվում են և մի նոր
 գնդով հարձակվում նրա վրա, նրանց հաջողվում է 30-ից ավելի
 անվանի աղաներին սպանել և փաշային էլ ձիուց վայր գցել:
 Սակայն փաշայի մարդիկ հարձակվում են կրղրլբաշների վրա,
 200 մարդ սպանում և նրան նորից ձիու վրա բարձրացնում:
 Դրանից հետո փաշան իր ձեռքով երեք կրղրլբաշ է մորթում և
 հետապնդում կրղրլբաշ զորագնդերը: Ի մեոքս վիրավորված,
 ձիուց ընկնում է, սակայն հեծյալ մարտիկի հատուկ ճարպ-
 կությամբ տեղում կապմ ու պատրաստ կանգնում է... Մոնչ այդ
 Սերդարն [օգնություն] է ուղարկում Օսման փաշային: Օսման փա-
 շան նմանապես այս կոչում շատ մեծ հերոսություններ է կատա-
 րում: Հետո հասնում են նաև էրզրումի բեյլերբեյի Բահրամ փա-
 շան և Մեվիթար-դադե-Ահմեդ փաշան: Առավոտից մինչև երեկո
 այնպիսի կատաղի մարտեր են տեղի ունենում, որ երկնքում հրեշ-
 տակներն անդամ հիանում և գովարանում են: Աստուծո կամքով,
 անձրևն աչք բանալ չի տալիս, բացարձակապես ոչ-ոք թնդանոթի
 կամ հրադանի ձևեր չի դիպցնում: Միայն սուսերամարտ է տեղի
 ունենում: Վերջապես մայրամուտի մոտ, կրղրլբաշների վեր-
 ջապահը խորտակվում է և 5—6 հազար կրղրլբաշների գլուխներ
 տեղն ու տեղը նիվակների վրա են ցցվում, իսկ նրանց կեղտոտ
 դիակները դետին թափվում: Իսլամ դադիներն այնքան ձիեր,
 ջորիներ, այնքան վրաններ, բռններ և դանադան իրեր են ձեռք բե-
 րում, որ դրանց քանակը հայտնի է միայն բարձրյալն Աստուծո:
 Հաջորդ օրը Սերդարի դիվանն են բերում արյան մեջ թաթախված
 կրղրլբաշների գլուխները: Նա [Սերդարը] հրամայում է հաշվել. հաշ-
 վում են ճիշտ 5 հազար գլուխ: Այդտեղ են բերում նաև ողջ դերի
 բռնված 500 անվանի և հայտնի կրղրլբաշների, որոնց նույնպես
 գլխատում են:

ՄԵՆՈՒՋԵՆՐ-ԼԻՆԻ-ՔԼԵՅԻԱՌԱՐԵՎԻ* ԿՆԱՎԱՆՊՈՐՈՒՆԸ

Վերոհիշյալ իշխանը 600 զինված ազնաուր ընկերներով, հաղթական կողմից օգնություն ոտանալու հույսով եկել և լեռան հետեից դիտում էր, թե ո՞վ պիտի հաղթի և ո՞վ պիտի հաղթվի:

Ծանոթանալով Թոքմար խանի դրության հետ, նա առաջնության վաղ եկել հասել էր Սերդարի պատկանելի վրանը (օթաղը): Այդ պահին միրմիրանները և ֆիրլիվանները Սերդարի դիվանն են բերում իրենց զինվորների մոտ դանակող կըզըլբաշների գլուխները և զլխիկոր շղթավաճներին, փողերի և թմբուկների ձայնն արտահայտում էր [կըզըլբաշների] պարտությունը, իսկ իսլամ զազիները զբաղված էին ողջ բերված կըզըլբաշներին դիտատելով: Եկող ազնաուրները տեսնելով թշնամու այդքան սուտը գլուխների գետնի վրա թափվումը, որը լավ օրինակ և խրատական հանդիսացավ [նրանց համար]:

(«Թարիխի—Փեշևի», հատ. II, էջ 39—42):

Չըլպը բերդի, Թոֆմաֆ բերդի, Խըբեզ (Խերվիս) բերդի և Ախալֆալակ բերդի գրավումը

Վսեմ Սերդարը Արդահանի սանջակին միրլիվա նշանակված Արդուրահման-բեյին ուղարկեց հնազանդեցնելու և հպատակեցնելու վերոհիշյալ բերդերը: [Այդ բերդերի] բնակիչները զուգույն խոնարհեցին և հպատակվեցին:

Փաղիշահի կողմից գրավված բերդերի վրա նշանակվեցին կառավարիչներ:

Թիֆլիս բերդի գրավումը

Նույն թվականին, [986] Ջեմադիյե-ախըր ամսի 20-ին իսլամական զինվորները մոտեցան վերոհիշյալ [Թիֆլիս] բերդի զուգահեռականին: Նրա տերը՝ Դավիթ խանը, որը Վրաստանի մեծիքներից հայտնի մի իշխան էր, նախապես հպատակություն ցույց տալով, թագ էր դրել և առաջվա նման իր երկրում տիրություն էր անում: [Դավիթը] լավ գիտենալով, որ չի կարողանալու դիմադրել իսլամական բանակի հարձակմանը, թողնելով իր երկիրը, բոլոր ռայաներով բերդից փախել էր և ապաստանել դժվարանցանելի լեռ-

* Մեսիեթիայի իշխողն է:

Ներում: Վերոհիշյալ բերողը [Թիֆլիսը] և նրա շրջակայքը թողել էր անմարդարևակ և ավերակ դրությամբ մեջ: Վսեմ Սերդարն այդ էյալ-լեթը (շիրայեթը) նվիրեց Կաստեմունիի սանջակի բեյին՝ Սուլաթ-Պերհադ փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փաշային, իսկ իրեն [ժողովրդին] արձանագրեց իբրև «կուլ», լրացրեց անհրաժեշտ ուղղմական պաշարները և կարգավորեց ամեն ինչ:

Լեվենդ խանի* ուղի Ալեքսանդրե խանի հպատակությունը

Նույն թվականին [Սերդարը] դուրս գալով Թիֆլիսից՝ անցավ Քուր գետը և երրորդ մենդիլում՝ իջևանեց Կափուր** գետի ափին: Այդ ժամանակ Ջերեմ և Քուրիմ*** երկու մեծ քաղաքների և Վրաստան երկրի մի քանի այլ վայրերի հայտնի իշխանը**** հանդիմու-ռող՝ Վրաստանի մելիքներից ավագ և անվանի Ալեքսանդրե խանի կողմից հավատարմատար մարդիկ եկան և Սերդարին ուղղված համակրանքի նամակներ բերին. այդ նամակներով [Ալեքսանդրեն] հայտնում էր, որ ինքը երկրի ավագանին իր շուրջը հավաքելով, անվանի ազնապետներից գնդեր է կազմել և պատրաստվում է գալ կալսերական բանակը: Բոլոր իսլամական զինվորները, փաղիշա-հալան մեծահոգության և նամուսին համապատասխան, կատար-յալ փառքով և պատվով դիմավորեցին նրանց. իսկ երբ նրանք եկան իր հաղթանակներով հռչակված Սերդարի վրանը [Ալեքսանդրեն] մի քանի ձեռք խալաթ, իսկ մնացած մարդկանց՝ իրենց աստիճա-նին համապատասխան նվերներ շնորհվեցին: Իբրև տուրք տարե-կան 30 բեռ մետաքս, 10 սիրական տղա (ղուլամ), 10 բարեկազմ կույս աղջիկ, 10 վայրի բազե, (որսի համար) և 10 ոչ-ազնվացեղ հաջինբաբան (?) տալու սլամանով, [Ալեքսանդրեն] իր երկրի վրա բեյլերբեյի տիրույթով իշխելու մասին սուլթանական հրո-վարտակ շնորհվեց:

Շեքի բերդի գրավումը

986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շեքի բերդի գրավումը: Երա հա-

* Լեվենդ — պետք է լինի Լևան:

** Կափուր — Ալագան գետը (այդպես էին անվանում պարսիկները):

*** Քուրիմ — հավանաբար Գրեմ (Կախեթիայի քաղաքներից է):

**** Բնադրում — էմիր:

մար ուղարկվեցին զինվորական մասից 200 սիփահի* և էմիր-
ներին՝ Միրզա-Ալիբեյն ու Հալիս-Ահմեդ բեյը։ Այս հնագույն եր-
կիրը նրա [Ահմեդ բեյի] հայրենիքն էր, որի հայտնի առյուծներից
և դայլերից էր ինքը։ Բայց նրանց ճանապարհի վրա գտնվող Կընըք
դետի խիստ հորդած և տղմոտ լինելու պատճառով՝ մի քանի
եր ուշացան։ Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և սլա-
շարեցին Շեքի լեռը։ Բարձրյալն Աստուծո բարերարության
նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար։ Իր հոր
այդ ծառայության փոխարեն Հեմենդի որդին Առաքել-Միրզան նշա-
նակվեց այդ էյալեթի իշխողը։ Հետո [բերդի համար] բերդապահ և
կադի նշանակվեց. ուրիշ այլ կարիքները լրացնելուց հետո, բերդը
կցվեց փաղիշահական երկրին։

Երկրորդ պատերազմը ընդդեմ էմիր խանի և Քեմրահանի

986 թ. հաղթական Սերդարը, հետապնդելով թշնամուն, գնաց
դեպի Շիրվան և կանգ առավ Կաբուր և Կընըք գետերի միջև։ Այդ
ժամանակ նա իմացավ, որ Թոքմաք խանը և նրա հետ միասին
հաղթված Քեմրահանը՝ իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու
համար ցանկությամբ ստորված՝ պատերազմական պատրաստու-
թյուններ էին տեսնում, Շահից խնդրել և արտոնություն էին ստացել,
որ Թավրիզի խանը՝ իբրև քաջ և կարող իշխան, իրենց համար Սերդար
նշանակվի։ Իսկ էմիր-խանը և Նախիջևանի իշխան Շերիֆ խանը,
ընդամենը 7—8 կըզըլլաշ սերասքեր, 20 հազարից ավելի զինվոր
հավաքելով, Կոյուն-Քեչիզի կոչված գետն անցնելով, հանդիպել
են իսլամական լանակի արոտավայրում արածող ուղտերի և այլ
անասունների։ Երբ այս լուրը հաղթական Սերդարին հասավ, նա
անմիջապես նրանց վրա ուղարկեց Հալերի բեյլերբեյի Մուհամմեդ
փաշային և Զյուլգադերուլի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշային։
Սրանք տեսան, որ [կըզըլլաշները] մի քանի զորագնդեր կազմած
պատրաստվել են կռվի։ Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել
էին հայտնի Կոյուն-Քեչիզի դետից, իսկ էմիր խանը իբրև հետա-
սլահ, մի քանի դնդերով սպասում էր անցքի մոտ։ Երբ իսլամա-
կան զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջաբար կռիվ սկսե-
ցին և թշնամուն բոլորովին աչք լաց անելու հնարավորություն
չտալով, նրա վրա հարձակվեցին։ Սակայն նրանք էլ հաստատ և
անհողողող մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվոր-

* Սիփահի — հեծելազոր։

ների դեմ: Կերջ ի վերջո, բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ, իսլամական զինվորները կըզլլրաշ զինվորների Երեսները ետ դարձրին և գետանցից անցնող բոլոր զորագնդերը խորտակեցին: Մեր զինվորներն ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա՝ մի Երկու հազար կըզլլրաշ զինվորների գետին գլորեցին, մնացածներն իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից: Սակայն իրարանցման պահին, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցումը, սրի սարսափից շատերը գետը թափվեցին և նրա անանցանելի տեղերում խեղդամահ եղան: Միայն էմիր խանը կարողացավ ազատվել մահից իր զորագնդերով միասին, որովհետև նուրբ գետը չէր անցել: [կըզլլրաշներից] նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար:

Շամախիի իշխող էրս (Արաս) խանի և Շեքիի Ահմեդ խանի պարտության մասին

Կերոհիշյալները [խաները] իրենց աստիճանակից և մոտիկ 7—8 կըզլլրաշ մարդկանց հետ միասին և 12 հազարի չափ կրոնի թշնամի [իրանական] զինվորներով գնում են էմիր խանին օգնելու: Պատահական կերպով հասնում են բարձր մի վայր, որտեղից կարողանում են հեռվից դիտել, թե ինչպես էմիր խանը պարտվում է իսլամական բանակի դեմ մղած մարտում*: Պարզվում է, որ Շիրվանի սյուննիները, լսելով կըզլլրաշների պարտութունը, գնում են նրանց հետապնդելու և տեսնելով նրանց փախուստը, անմիջապես կռիվ սկսում նրանց դեմ: Կըզլլրաշները մեծ խուճապով ու իրարանցումով մի հսկա կամուրջից անցնելիս են լինում, երբ կամուրջը նրանց ծանրության տակ խորտակվում է և նրա վրա գտնված բոլոր կըզլլրաշները գետն են թափվում և խեղդվում, իսկ ետ մնացածներին էլ կոտորում են Շիրվանի սյուննիները:

Էրշի** բերդի հիմնադիրների մասին

Նրբ իսլամական բանակը Եկավ վերոհիշյալ բաղաբը, այնտեղ սննդամթերքի մեծ պակասութուն էր զգացվում: [Բանակի] զինվորները՝ խմբով գալով Սարդարի մոտ, անվայել լեզվով էին խոսել:

* Պարզ վերաբերվում է նախորդ հատվածում նկարագրված պատերազմին:

** Էրշ — հավանաբար Արեշ (Արաշ):

Արդարև, դարին վեց ոսկով, ալյուրը 11 ոսկով և ամեն մի կերու-
կուրի համար ամենաանհրաժեշտ պարենը՝ երկու ոսկով շէր ճար-
վում: Իսկ երբ [բանակը] եկավ Էրշ [Արեշ] քաղաքը, զինվորները
որոշ չափով շունչ քաշեցին և հանգստացան, ամեն մեկն իր համար
մեկ ամսվա, մինչև անգամ 40—50 օրվա պաշար հավաքեց: Այս-
տեղ անհրաժեշտ դասն մի բերդ կառուցել: Քաղաքի մոտ Շահ-
Բաղի կոչված մի հիանալի այգի կար՝ ամուր պարսիպներով, որի
բռնած տարածությունը բավական էր 20—30 հազար զինվորների
բնակության համար: Երբ այս բանը պարզվեց, միաձայն որոշեցին
այդ վայրը բերդի վերածել: Բոլոր ծառերը կտրեցին և մի շաբաթվա
ընթացքում կառուցեցին մի մեծ ամրակուռ բերդ՝ երեք դռներով,
ընդարձակ ու խոր խանդակով (փոս) և մի քանի մեծ աշտարակ-
ներով: Բերդի բնյութեցիի պաշտոնը տրվեց Քեյթոս բեյին, որը
Ստրուխանի ստեղծակուճ վալի էր եղել:

Բար-Էլ-Էրվար, ալսիմն Թեմուր-Կալիու բերդի* գրավումը

986 թ. (1578), երբ այդ երկրում ապրող սյունիները իմա-
ցան, որ հռչակալուր Սերդարն իր բանակով նվաճել և իր իշխա-
նության տակ է առել Շիրվանի երկիրը, «մուրոյալ» Շահի կող-
մից վերոհիշյալ բերդը վրա [Թեմուր-Կափու] իշխող նշանակված
Չըրաղ-Խալիդե անունով անձնավորությանը բռնել ու բանտարկել
էին և նրա մարդկանցից 300-ի շափ կըղըլըաշներին՝ գլխատել: Դրա-
նից հետո երկու հազարի շափ սյունիներ՝ կապույտ և սև կալպակ-
ներով (գլխարկով), նեւ ու աղեղածգության մեջ հերոսությանը
հայտնի երիտասարդներ, հատուկ զիրքով կայսերական բանա-
կան, նրանցից ազնվատոհմները խալաթներ ստացան, իսկ մնա-
ցածներն իրենց սպասածից ավելի պատվի և նվերների արժանա-
ցան: Այստեղ խալաթամիտ Չըրաղի ունրագործ կյանքին վերջ տրե-
վեց և այլ սպանվածների հետ միասին հանգստարանում թաղվեց:

Ոսման փաշան վեզիրի պաշտոնով մնում է Շիրվանի էյալերում

Շիրվանի երկիրը կցելով Օսմանյան պետությանը՝ անհրաժեշտ
համարվեց այդ երկրի պահպանության գործը հանձնել քաջարի
մի անձնավորության: Զինվորներից մեծերն ու փոքրերը և առ-

* Կասպից ծովի արևմտյան եզերքում գտնվող Դերբենդը, պատմու-
թյան մեջ հայտնի է նաև Բար-Էլ-Էրվար (դռների դուռ) և Թեմուր-Կափու
(Երկաթյա դուռ) անուններով:

հասարակ բոլորը լիովին համաձայն էին, որ այդ սլաշտոնը տրվի էռզթեմուր փաշայի որդի՝ Օսման փաշային: Վերջինս վեզիրության և սարդարության տիտղոսով նշանակվեց Շիրվանի կառավարիչ, իշխանության կենտրոնը Թեմուր-Կափու բերդը լինելու սլայմանով: Վեզիրին տրամադրվեցին հազար ենիչերի և «եզուֆէջի վաշտի»⁷ յաղաներին ու բավական քանակությամբ կափուկուլիներ⁸, 60-ից ավելի թնդանոթ և զարբազան, 900 արկղ ռադմամթերք, ինչպես նաև բերդում մնացող կուլերի վեց ամսվա ռոճիկը: Բացի այդ՝ նորից 3 հազար կուլեր դրի առնվեցին և հարկի ենթարկված ցեղերի թիմարի տերերից 10 հազարի չափ սլահակներ նշանակվեցին:

Շիրվանի վիլայերի ունեցվածքը գրի առնելու մասին

Վերոհիշյալ վիլայեթի դեֆթերդարությունը* տրվեց Քեմեշ-դադե-Մուստաֆա-Չելեբիին, իսկ կըզրլրաշների սեփականության տարեկան եկամուտը 247 և կես բեռ աղչե լինելու սլայմանով, արձանագրվեց կայսերական դեֆթերում: Ջալ-Մուհամմեդ-Չելեբին նշանակվեց այդ երկրի մարդահամարի սլաշտոնին: Դեֆթերում արձանագրվեցին՝ Շամախիի բեյլերբեյին—700 հազար աղչե խասով, 14 սանջակի բեյերն իրենց իրավունքի համաչափ խասերով, և ամեն մի սանջակը համասլատառիան զեամէթ և թիմարներով, իսկ ընտրյալ գյուղերը, արձանագրվեցին իբրև կայսերական խասեր: Թեմուր-Կափու էյալեթին նույնպես՝ ըստ նվիրական կանոնի՝ խասեր տրվեցին, իսկ էմիրներին, զեամէթ և թիմարատերերին էլ, ըստ օրենքի՝ գյուղեր: 7 սանջակ-բեյերին խասեր նշանակվեցին: Դադստանի իշխող էմիր-Շամխալին և նրա եղբայր Թուջելու բեյին էլ նմանապես մի սանջակ տրվեց իբրև արփալըք**։ Օսման փաշան հատկապես Դադստանի իշխանների հետ բարեկամություն և միություն սլահապնելու նպատակով, ամուսնացել էր վերոհիշյալի աղջկա հետ, այդ աղջկան էլ մի լավ սանջակ տրվեց իբրև արփալըք: Դադստանը ընդարձակ մի երկիր լինելով, նրա մի շարք իշխողների անուններ չեն հիշատակվել. դրանց թվին են սլատկանում Կումուքի, Կըյթակի և Թիգսեմ-

* Ֆինանսական բաժնի վարչությունը:

** Արփալըք — պետություն կողմից իշխանավորներին փողով կամ ինչ-որով տրված թոշակ (հատկացում):

քանեի իշխողները, որոնք այս անգամ Օսման փաշային հսկա-տակություն հայտնեցին և ենթարկվեցին։ Հանգուցյալ Օսման փաշան, այդ խաթունին* իր հետ Ստամբուլ էր տարել, որտեղ նա հռչակվել էր իր ղեղեցկությամբ։ Այդ ժամանակվա զրասերները «Դադստանի գեղեցիկը» վերնադրով երգեր էին հորինել և քառյակ-ներ էին կազմել, մի երկու տարվա ընթացքում երգիչների և արտա-սանողների բերանում մշտապես հիշվում էր նրա (գեղեցկուհու) անունը։ Հետո Բոսնիայում խեղդված հանգուցյալ Հասան փաշան, փաղիշահի Ֆերմանով հիշյալ գեղեցկուհուն կնության էր վերցրել և իր հետ միասին տարել Բոսնիա։

(«Թարիխի—Փեշևի», հատ. II, էջ 42—50)։

Իսլամական գինվորների ծմուռն էրգրում գնալու մասին

Երբ իսլամական գինվորները հասան Թիֆլիսի շրջակայքը, Պասըմին**, երկու օր էր մնացել։ Իսկայն ձմեռն իր ամբողջ ուժով սկսվել էր և ցուրտն ու սառնամանիքը այն աստիճանի խիստ էին, որ մի քանի հազար վրաններ քամուց պատառ-պատառ էին եղել և խորտակվել։ Բուն Կասըմի գիշերն այնպիսի մի ձյուն տեղաց, որ վրանների մեծ մասը ձյան տակ թաղվեց և դրա հետևանքով այդ վայրում մի քանի հազար մարդիկ մահացան, իսկ մնացածները մեծ դժվարություններով կարողացան էրգրում մտնել՝ նվիրական Միսմազան ամսի 21-ին։

Իսլամական բանակը դուրս գալով Սկյուդարից, մենգիլից-մենգիլ անցնելով, մինչև էրգրում հասնելը 134 օր ճանապարհ էր անցել։ Դրանից հետո գինվորներից ոմանց կըշլաք, ոմանց էլ ար-ձակուրդ տրվեց։ Բոլորի կարիքներն էլ բավարարվեցին լիովին։

Իսլամական բանակի վերադարձից հետո, Շիրվանի երկրում տեղի ունեցող դեպքերի մասին

Օսման փաշան իր տրամադրության տակ գտնվող բազմաթիվ գինվորներով էրշի դիմաց, գետի վրա մի ամրակուռ և մեծ կամուրջ կառուցեց, անցավ այդ կամուրջով, կողոպտեց ու թալանեց Ղա-րաբաղի և Մուլանի ժողովուրդներին, և նրանց բազմաթիվ ավե-

* Նաթուն — հարգելի կին, տիկին։

** Կասըմի օրը — համապատասխանում է նոյեմբեր ամսվա 8-ին, որը ժողովրդական տարեցույցի համարվում է ձմեռվա սկիզբը։

րումներ պատճառեց ու անսահման ավարով իր երկիրը վերա-
դարձավ:

(«Թարիխի—Փեշևաթ», հատ. II, էջ 51—52)։

Կալսերական արշավանքը Մուսաֆա փաշայի
վեզիրության և սերդարության երկրորդ տարում

986 թվականի (1578) գարնանը, Ջեմադիյե-էվլե-լե-ամսին-
իսլամական զինվորները, կալսերական ֆերմանով նորից հավաք-
վեցին էրզրումի գավառում: Այս նվիրական տարում Անադոլուի
բեյլերբեյի Ջաֆեր-փաշան, Շամի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Ջելի-
Մուհամմեդ փաշայի աչքի լույսը՝ Հասան փաշան, հրաման ստացան
կալսերական արշավանքին մասնակցելու՝ իրենց էյալեթի զինվոր-
ներով: Նրանք եկան և հիշյալ վայրի (էրզրումի) գավառում հավաք-
վեցին: Այդտեղից մեկնելով Ջեմադիյե-լե-ամսին-իսլամական երկրորդ օրը
իջևանեցին և Կարսի գաղտնի ձևով անցան Կարսի բերդի կառույց-
մանը ու Աստուծո կամքով նույն ամսվա վերջին ավարտեցին: Հրա-
շագործ և բարեգործ դասից մի անձնավորություն, մի օր տեսնում է,
որ մի լուսավառ փիլիսոփա է երևան գալիս, որն ասում է. «Ինձ անվա-
նում են էրու-էլ-Հասան-Հարբունի, ես սուրում եմ այս վայրում,
եթե նշան և ասացույց եր ուզում, ահա իմ ոտքերի տակ մի խոր
փոս կա» (և ցույց է տալիս այդ վայրը): Այդ անձնավորությունը
մասին հայտնում են վսեմաշուք Սերդարին և ցույց տված վայրը
փորում են: Ինչպես ասված էր, գտնում են այդ խոր փոսը և այն-
տեղ մի գեղեցիկ ուխտատեղի են կառուցում: Սուտով այս ուխ-
տատեղում անձրևի պես սկսվում են թափվել դիրհեմներ** և դի-
նարներ***, ինչպես նաև ողորմություններ և զոհարարություններ,
որոնց շնորհիվ օգնություն են ստանում մեծ թվով աղքատներ: Այդ
հնագույն հրաշքի ղեկավար, Ռումելիի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փա-
շան արաբերեն գրի է առել և պատմության համար փորագրել
մի մարմարյա քարի վրա: 548 թ. Մելիք-Իզեդդին փաղիշահի
վեզիրը՝ Ֆիրուզը, այդ բերդը նորոգել է. այդ գործում նրան
օժանդակել և օգնել է մի հայտնի և համեմատաբար խաթուն (տի-
կին), Բենդեյի-Քերիմեդդին անունով: Այդ ծանր քարը մինչև հիմա

* Փեր — կրոնական աղանդի, կամ օրդենի գլխավորը, ղեկավարը:

** Դիրհեմ — հին արաբական արծաթյա փող: — մոտ մեկ ֆրանկ ար-
մերով:

*** Դինար — հին ոսկի փող:

էլ զրված է Կարսի բերդի մի վայրում և այդ հնագույն հուշարձանը
պահպանվում է:

Թիֆլիսի բերդի պաշարումը և պաշարվածների կրած
ենկույթյունները

Նրբի իսլամական լուսնակն էրզրում եկավ, Թիֆլիսի բեյլերբե-
յիից մի քանի անգամ օգնություն խնդրող զորություններ ստացվե-
ցին, որոնցով նա [բեյլերբեյին] հայանում էր իրենց կրած նեղու-
թյունների մասին: Չնայած միջոցներ ձեռք առան, սակայն հնա-
րավորություն չեղավ սննդամթերքներ ուղարկել: Կրղըլբաշներն
իմացան նրանց ծանր դրությունը. Խմամ-Կուլի խանը 10 հազար
գինվորով եկավ և լրիվ չորս ամիս շարունակեց [Թիֆլիսի] պաշա-
րումը: Պաշարվածների մոտ ցորենի ֆիլեն* 10 հազար, դարու ֆիլեն
8 հազար ակչեով էր ծախվում, երբեմն այդ գնով էլ չէր ձարվում և
մոտ էր սպառվելու: Մի ուղտ ծախվեց 20 հազար ակչեով, ի վերջո
շան ու կատվի միս կերան, մինչև անգամ մի շուն ծախվեց երկու
հազար ակչեով: Այս տանջանքների և զրկանքների պատճառով,
բերդում մնացել էր միայն 700 մարդ: Այդ ծանր դրության մեջ,
նրանք ամեն ջանք գործ դրին և չնայած [թշնամու կողմից արված]
խոստումներին և պնդումներին, բերդը չհանձնեցին. հետո Սերդար
Մուստաֆա փաշայի միջոցով [պաշարվածներին] առատ սննդա-
մթերք ուղարկվեց: Դրանից հետո մի քանի անգամ ևս պաշար
ուղարկեց և այդ կերպով թշվառներին կյանք պարգևեց: Թեև պա-
շարի որոշ մասը ընկավ վրացի քաֆիրների ձեռքը, այնուամենայ-
նիվ դրանց մի մասն էլ իսլամներին հասավ: Հետո Մեծ վեզիրը
դարձյալ մեծ քանակությամբ սննդամթերք հայթայթեց և իր աչքի
յուշս ու սրտակից, Հասան փաշային Սերասքեր նշանակեց: [Հա-
սան փաշան] սպասվածից ավելի հերոսություն ցույց տալով
16 օրվա ընթացքում եկավ և հասավ [Թիֆլիս]: Տարօրինակն
այն է, որ փաշան երկու օր առաջ իր հորից նամակ էր ստա-
ցել, որով (հայրը) հայտնում էր, թե՝ «Գիտեմ Թիֆլիսին սննդա-
մթերք հասցնելու գործը ֆերմանով քեզ պիտի հանձնարարվի,
հակառակություն մի ցույց տա, իմաստությունը շարժվիր,
նախապես լավ պատրաստվիր և հետո գնա: Այդ ծառայությունը
ընդունիր իրրե պետական կարևոր և նշանակալից գործ»: Այս գրու-
թյան մասին ինքը [փաշան] պատմել էր իր մոտիկ մարդկանց:

* Քիլե --- հացահատիկի չափ, որը հավասար է մոտավորապես 40 լիտրի:

Իսլամական գիմնությունների կողմից Նրեանի երկիրը
կողոպտելու մասին

Նրբ կառուցում էին Նրեանի բերդը, Թոքմաք խան կոչված ստոր արարածը, իր մի վաշտ ավազակներով հարձակում էր գործում երբեմն պաշար տանողների, երբեմն էլ խոտի գնացողների վրա: Չնայած դրան, Աստուծո օգնությամբ բերդի շինությունը ավարտվեց: Իսլամական ժողովրդի դժվարին հարցերը լուծող իսլամի նվիրական շեյխերը, կըզըլբաշների երկրի ավերման, կողոպտման, նրանց բնակչության և զավակների գերության մասին նվիրական ֆեթվա են տվել, որը երևում է հետևյալ հարց—պատասխանից.

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իրրե գերի ծառայեցնելը:

Պատասխան — Կարելի է, եթե ոճիր չունի:

Հարց — Քանի որ մեծ իմամներից պատմված ավանդության համաձայն, կարելի է գերի վերցնել պատերազմի շմասնակցող, իսլամական կրոնը թողած, այլակրոն դարձած կնոջը [մյուրթեղե] և եթե կըզըլբաշների կանանց պերի դարձնելը կատարյալ ուժ և արիություն է տալիս իսլամական զինվորներին, իսկ թշնամուն կատարյալ թուլություն և ստորություն պատճառում, — Շարիյաթը թույլատրո՞ւմ է վարվել համաձայն այդ ավանդության:

Պատասխան — Թույլատրում է:

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է գերի վերցված կանանց հետ միասին, գերել նաև նրանց փոքրահասակ երեխաներին, որոնք անկարող են կրոնը հասկանալ:

Պատասխան — Կարելի է:

Բարձր կարողության տեր Սերդարը, կըզըլբաշների երկրում առաջնորդվելով այդ ֆեթվայով, գիշերային հարձակումներ գործեց և հետամուտ եղավ կողոպտելու և հափշտակելու Անագուլուի բեյերբեյի ճաֆեյի փաշան ֆերմանով Սերդար նշանակվեց և Նրեանի կողմն ուղարկվեց, նրան ուղեկցեցին երեք բեյերբեյիներ իրենց զինվորներով: Նրանք [ուղարկվածները] ասում էին. «Նրեանի երկրում իշխող Թոքմաք խանը, որը կողոպտում է ձիարած տղաներին և բանակի լեռնատարներին, թող տեսնի թե այդ բանը [կողոպուտը] լա՞վ է»: Այսպես ասելով նրանք սկսեցին կողոպտել և թալանել Նրեան քաղաքն ու երկիրը: Այնտեղի [Նրեանի] բոլոր ոսկեղօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին:

և գետնին հավասարվեցին, դեղադարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը (շարդախ) խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան: Պրանից հետո իսլամական բանակը, մեծ ավարով ուրախ տրամադրությամբ կայսերական բանակատեղը հասավ:

(«Թարիխի.—Փեշեվի», հատ., II, էջ 56—59):

Սերդար Երկրորդ վեզիր Սինան փաշայի դեպի Թիֆլիս
կատարած ուղևորության մասին

(988 թվականին—1580 թ.)

Նրբ կայսերական բանակի Սերասքերը փառիշահական կնի-
ւին արժանացավ, նա իր մենդիլից մեկնելով անցավ մի շարք մեն-
դիլներ և իջևանեց Թիֆլիսի մոտ: Թիֆլիսի բեյլերբեյի մասին որոշ
դժգոհություններ կային: Վրաստանի էյալեթի բեյերից ամենից
ավելի խելացի Կյորդի-բեյը, որը հպատակություն էր հայտնել նա-
խորդ Սերդարին, այս անգամ իսլամություն ընդունելով, Սերաս-
քերի կողմից Թիֆլիսի էյալեթի [կառավարիչ] նշանակվեց՝ ստա-
նալով Յուսուֆ փաշա անունը: Վերահիշյալ մենդիլներում կրղրվաչ
դինլորները հարձակումներ էին դործում իսլամական բանակի
դինլորների և իոտ ու պաշար տանողների վրա: Այդ ժամանակ
լուր ստացվեց, որ «մոլորյալ» շահը պատրաստվում է 60 հազարա-
նոց բանակով իսլամական բանակի վրա հարձակվել և նրա փառն
հռչակված Սերդարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու,
հռչակված Սերդարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու
որպեսզի որոշի թե, կրղրվաչը ո՞ր կողմից պիտի երևա: Այդ ժա-
մանակ Ջեքեմի իշխանը՝ Լեվենդ խանի որդի, Ալեքսանդրե խանը,
որն այդ վայրում տեսակցել էր նախորդ Սերդարի հետ, [Սերդարի
մոտ] եկավ և հայտնեց իր կարծիքը: Նախորդ Սերդարը, որ մի
պատկառելի փիլ էր, նրան չէր հավատացել: Այժմ լուր էր ստաց-
վել, որ սա [Ալեքսանդրե խանը] մի ինքնահավան երիտասարդ է և
նրան չի կարելի վստահել: Նրբ ստոր ռայաներից մի երկու դժբախտ
մարդ տանում էին Շահի կողմից Ալեքսանդրեին ուղարկված նա-
մակները, դինլորների կողմից բռնվում են: Նամակները բանակում
կարդացվում են: Եվ որովհետև հարցը վերաբերում էր իսլամական
բանակի դեմ թակարդ լարելուն, Սերդարը արտաքուստ ոչինչ ցույց
չտալով, կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ և բանակը տեղից շարժեց:

Քայց և զգուշության տեսակետից այդտեղ մնալն էլ նպատա-
կահարմար չհամարեց: Հաջորդ օրը Քայրամ փաշան նշանակ-
վեց բանակի առաջապահ, որն իր զորամասով մի մենդիլ առաջ
շարժվեց, իսկ ինքը [Սերդարն] իր ուղղությունը հակառակ կողմը
դարձրեց, այսինքն զգուշության ճանապարհը բռնեց, սակայն գլխա-
վոր ճանապարհից շեղվեց: Քայրամ փաշայի հետ գնացողները մի-
այն նամադի ժամանակ կարողացան տեղեկություն ստանալ Սերդա-
րից և շտապ կերպով շարժվելով, հաղար նեղություններով կարողա-
ցան նրա բանակասեղը գտնել, բայց այդ խավար գիշերին կողոս-
տրվեցին և շատ մեծ վնասների ենթարկվեցին: Բնչքա՞ն երևելի զեա-
մէթի տերեր և հայտնի չափուշներ* Վրաստանի քյաֆիրներին դերի
ընկան և ինչքա՞ն էլ այդ պատճառով կյանքի շնորհից զրկվեցին:
Այդ մենդիլից մեկնելով զնացին դեպի Մենուշեհի երկիրը: Նրանց
նպատակն էր մի օր առաջ բնակություն հաստատել Կարսի դաշ-
տում, այնտեղից զինվորներ ուղարկել Աջեմների երկիրը կողոս-
տելու, ավերելու համար: Այդտեղից զնացին մի անտառոտ վայր:
Վրացի ավազակների ոչ մեկի աչքին քուն չեկավ և ոչ ոք մի
ժամ անգամ հանգիստ չունեցավ: Վերջապես մի երկու օրից բնա-
կություն հաստատեցին Կարսի դաշտում: Ստամբուլից տրված հրա-
մանի համաձայն պետք էր զնալ Թավրիզը նվաճելու: Դրա հա-
մար էլ ամեն ոք հավաքեց իր սննդամթերքն ու պաշարը: Մի քանի
օր հետո լրտեսները տեղեկացրին, որ Շահն էկել է Արփա-չայի
կողմած վայրը: Սակայն լսելով իսլամական բանակի Սերդարի հե-
րոսությունների, լավադույն սլատրաստությունների մասին, հետ է
գնացել: Ըր փառքով հայտնի Սերդարն այս առթիվ շատ ուրախա-
ցավ և «մի քանի մենդիլից թշնամու իր առջևից փախչելն էլ
բավական է» ասելով, այդ խնդրից հրաժարվեց:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 66—68):

Ինչպես նախապես հիշվեց, Շիրվանի էյալեթին միջլիվա էր
նշանակված Զալ-Մուհամմեդ բեյը: Կըղըրաշներն օգտվելով նրա
միամտությունից և անհեռատեսությունից, կեղծ հաշտության առա-
ջարկով, հարձակվել էին և իսլամական բանակից շատերին կոտո-
րել: Այս պատճառով սուլթանական ֆերմանով, դեպի Շիրվան են
ուղարկվում զինվորական մեծ ուժեր: Քեֆեյի բեյլերբեյին՝ Ջաֆեր

* Չափուշ — Սուլթանի կամ պետական հիմնարկությունների ծառա-
յությալ մեջ գտնվող հատուկ սպա:

փաշան նշանակվում է Սերդար, որը 990 թվականին Քեֆեից իր բանակով շարժվում է դեպի Թեմուր-Կափու Պատմագիրը հաջորդ կետում նկարագրում է իսլամական բանակի ուղևորությունը դեպի Շիրվան:

Քեֆեից դեպի Թեմուր-Կափու Կիչակի դաշտի մենգիլների
և կայանների մասին

Քեֆեից դուրս գալով, շորրորդ օրը նրանք հասան Կերչի նեղուցը, որտեղից անցնում են Աղաքի (Աղովի) ծովից Սև ծովը հասող ջրերը: [նեղուցի] լայնությունը մոտ 20 մղոն է. այդ տարածությունը նավերով 15 օրում դժվարությամբ կարողացան անցնել: Այդտեղից շորրորդ օրն եկան Տամանի դաշտում գտնվող Թեմրեյ բերդի մոտ, 5-րդ օրը հասան Կուբան կոչված մեծ գետը. այստեղ շերքեղները լաստեր էին սարքել և [պինդոնները] ամեն մի ձիուն հինգ, իսկ սալերին՝ 12 ակչե փող վճարելով գետն անցան: Այդտեղից 4-րդ մենգիլում հասան Չերքեղների վիլայեթում Քեմրեքի կոչված երկիրը: Տեղական շերքեղներն այնպիսի գողեր են, որ հազուստ չմնաց, որի թև ու քղանցքը չկտրեն: Սրանք մարդու աչքից սուրման անգամ կհանեն: Նրանք ակչեի և ոսկու մասին դադափար չունեն: Պատմում էին, որ մեկը (մի շերքեղ) 40—50 ոսկե է գտել և տվել է ուրիշին երկու էնգաղ^{*} կռավի դիմաց: Այստեղ աղափնու ձվի մեծության կարկուտ տեղաց, որի պատճառով շատ ձիեր խրանեցին, ձիավորները ցած ընկան: Այդտեղից մեկնելով հասան Հեյհաթ կոչված դաշտը, սա անբլուր, անձոր, անծայրածիր մի դաշտ է, նրա խոտերը մետաքսի են համարում. այստեղ այժմաները խումբ-խումբ թափառում են, ամեն երկու քաջի վրա մեծ քանակությամբ այժմաի եղջյուրներ են թափված, ...քսան օրում անցնելով այդ անծայրածիր դաշտավայրը, հասան մի գետեղեր: Այնտեղից հինգ օրից հետո հասան Բեշ-Թեփե կոչված վայրը, այնտեղից մեկնելով հինգերորդ մենգիլում իջևանեցին Բերք կոչված գետի եզրքում, որը դրախտանման մի վայր է... այնտեղից եկան Կրթայ կոչված վայրը, ուր շերքեղ բեյերն եկան Թեքեք ու Կրթայ գետերի վրա ութ տեղերից կամուրջներ կապեցին. որոնց վրայից բանակն անցավ և երեք օրում հասավ Շամխայի վիլայեթը: Այստեղից մեկնեցին դեպի Թեմուր-Կափու, ուր հասան 80 օրում: Օսման փաշան և Շիրվանի զորքը նրանց դիմավո-

* էնգաղ — հին չափ (երկարության), որ մոտավորապես հավասար է 5 սանտիմետրի:

րեցին. մեծ ուրախություն և հանդեսներ տեղի ունեցան: Մի քանի օրից հետո սկսեցին կշլաքի պատրաստություններ տեսնել, ոմանք մտան թիփուտների մեջ, ուրիշներն իրենց վրանները ծածկեցին մացառներով: Կենդանիների համար թիփուտներից հյուղակներ շինեցին: Ուրիշներն էլ սրջեր փսրեցին և մեջը մտան, ամեն մեկն ըստ կարելիւն իր պաշարը պատրաստեց, սակայն հացահատիկը պակաս էր, ցորենն ու դարին 200-ով [ափսոսով] չէր ճարւում. մարդիկ ստիպւած եղան լրինձ ուտել և անասուններին էլ բրինձ ուտեցնել:

(«Թարիխի—Փեչեւի», հատ. II, էջ 77—78):

Հաջորդ մասում մանրամասն նկարագրւում է 991 թ. Օսման փաշայի և Իմամ-Կուլի խանի միջև տեղի ունեցած կատաղի պատերազմը: Այս պատերազմում կըզըլբաշները պարտւում են. պատմագիրն ասում է, որ 7500-ից ավելի զուխներ կտրվեցին, «որոնցից Սերգարի հրամանով մի աշտարակ կառուցեցին»։ Փեչեւին հիշում է նաև հետևյալ բնորոշ երևույթը՝ «Կուլի եկող կըզըլբաշները մեծ մասամբ իրենց կին ու երեխաներով էին եկել: Նպատակն այն է, որ տղամարդը՝ կնոջ և երեխաների ներկայութեամբ ավելի լավ կովի: Իսկապես նրանք (կըզըլբաշները) կովում թուլություն ցույց չտվին, սակայն Աստուծո ողորմութեամբ հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց»:

Վրաստանի մի քանի իշխանների գերումը և Շամախի բերդի կառուցումը

Անհավատ Սերասքեր Իմամ-Կուլի խանը նամակներ էր ուղարկել վրաստանի իշխաններին և առաջարկել, որ նրանք մասնակցեն պատերազմին: Այս վերջիններն եկել էին այն ժամանակ, երբ Իմամ-Կուլի խանը պարտւում էր: Նրանք [վրացի իշխանները] Կուրանի նահանգում ճանապարհները շիմանալով ընկել էին լեռները: Այդ շրջանի ժողովուրդն ամբողջութեամբ ավաղակներ են. կեղծ բարեկամություն ցույց տալով, եկող վրացիների մեծ մասին կոտորել էին, նրանց ունեցւածքը թալանել, նրանց բեյերից երկուսին և 15-ի շափ հայտնի շների ոտքերը կապած տարել էին: Դրանից հետո սպանւած վրացիների անթիւ գլուխները նիզակների ծայրը ցցած, եկան Սերդարի վրանը: Վսեմ Սերդարը [Օսման փաշան] անմիջապէս դրանց [գլուխները] ուղարկեց Զեքեմի իշխան Լեվենդ խանի որդուն և հայտնեց՝ «Այն պահին, երբ դուք երջանիկ փաղիշահին հարկատու եք, ինչի՞ է նման այս վարմունքը»։ և խիստ կերպով հանդիմանեց:

Պատերազմից հետո իջևանելով Շափուրա կոչված քաղաքի դիմացը, մի քանի օր հանգստացան. այնուհետից անցնելով մեն-

զիլից-մենզիլ հասան Շամախի քաղաքը 991 թ. (1583), Զե-
մաղիլեկ-էվլեկ ամսի 15-ին ձեռնարկեցին բերդի կառուցման աշ-
խատանքներին և 45 օրվա ընթացքում վերջացրին նրանից հետո
Վրաստանի և Դաղստանի երկրներում կարծես կրակ ընկալ. ամեն
կողմից բեյերը բազմաթիվ արմատներով (նվերներով) դի-
մումներ կատարելու գործում իրար կանխել էին ուղում. նրանցից
ամեն մեկն աչքի զարնող մարդկանց իբրև պատգամավոր ուղարկում
էին [Սերգարի մոտ]... Դրանից հետո բարձր վեզիրը ցանկանալով
տեսնել Բաքվի բերդի շրջանում գտնվող նավթահանքերը, իր հետ
վերցրեց որոշ քանակությամբ զինվորներ, գնաց զեպի Թեմուր-
Կափու ու այնտեղ մեծ ուրախությամբ անցկացրեց նվիրական
տոներ:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 82—83):

Նրևանի բերդի և նրա ենթակա բերդերի կառուցումը

991 թ. (1583) իսլամական բանակն անցնելով մենզիլից-մեն-
զիլ հասավ Նրևանի երկիրը [քաղաքը] և այնտեղ իջևանեց. կալա
փաշայի ժամանակ այս կողմերում արշավանքներ էր կատարվել,
երկրի մեծ մասը կողոպտվել ու ավերվել էր: Սակայն մի երկու
տարվա ընթացքում այդ բոլորը վերակառուցեցին, ավելի լավ, քան
առաջ էր: Ոչ մի ավերված տեղ չթողին. շրջակայքում գտնվող
գլուղերը վերածվեցին մի-մի քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի (կա-
սաբա), որոնց բնակչությունը 300—400 տնից պակաս չէր: Շահ-
Կուլի խանի որդին՝ Մուհամմեդ խանը, որը հետո հռչակվեց Թոք-
մաք խան անունով, ռայաների նկատմամբ ցույց էր տալիս մեծ
արդարադատություն և լավ վերաբերմունք. նա իր ժամանակի մեծ
մասն անց էր կացնում խոսակցությամբ և զվարճությամբ: Երբ նա
տեղեկացավ, որ իսլամական բանակը մոտենում է, շփոթվեց և
իրեն կորցրեց: Երբ արդարադատ Ներդարը մտավ վերոհիշյալ
քաղաքը [Նրևանը], նա անմիջապես ձեռնարկեց բերդի կառուցման
աշխատանքներին: Բուքմաք խանի պալատը մեջտեղ առնելով, նրա
շրջակայքում կառուցեց մի լայն և ամրակուռ պարիսպ: Այդ աշ-
խատանքներն ավարտեց 45 օրում: Այդ բերդի բեյլերբեյության
պաշտոնը տրվեց Վանի նախկին բեյլերբեյի Զըղալե-Չաղե-Յուսուֆ-
փաշային, որը հանգուցյալ սուլթան Սյուլեյմանի հարգելի կնոջ
խնամքի տակ մեծացած և իր հերոսությամբ հռչակված մի անձնա-
վորություն էր:

Նրեանի բերդի կառուցումից հետո անդի
ունեցած դեպքերի մասին

Վերոհիշյալ լայնթում պիտանի և կարևոր բերդերից Շարա-
քյալի անձնակազմը և անհրաժեշտ կարիքները լրացնելուց
հետո մեկնեցին դեպի Կարսի բերդը և այնտեղից՝ Կարա-Արղա-
հան։ Այս բերդերի անհրաժեշտ պաշարներն ու գանձարանն
առատորեն ապահովեցին և Դիարբեքի բեյլերբեյի միջոցով
Թիֆլիսին պաշար ուղարկեցին։ Նրանք ողջ ու ապահով վերադար-
ձան, որից հետո ձմեռը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի
Արեւելք, այսինքն դեպի Երջանիկ Էրզրումի բերդը և Կըշլաքի
պատրաստություններ տեսան։ Այս նվիրական տարում իսլամա-
կան բանակը հանդիստ և ապահով ժամանակ անցկացրեց։ Ոչ
թշնամու վախ զգացին, ոչ էլ մթերքի պակասություն։ Ասրեյին
կատարյալ առատության և հանգստության մեջ։

Լորիի և Գորիի գրավումը

993 թ. (1585) գարնանը, կայսերական բանակի՝ արշավանքի
համար նախատեսված իսլամական զինվորները հավաքվեցին
Վսեմ Սերդարը զրավեց Լորիի բերդը, նորոգեց, նրա բոլոր
կարիքները լրացնելուց հետո բեյլերբեյի նշանակեց։ Հետո այդ
կողմերում, այսինքն Վրաստանի սահմանում գտնվող բոլոր բեր-
դերին, ըստ իրենց կարիքի, մեծ թվով կուլեր նշանակեց, որտեղ
անհրաժեշտ էր նորոգեց և ոչ մի պակասություն չթողեց։

Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի որդի՝ Հասան փաշայի
արշավաճեքը և կողոպուտները

Նույն թ., երբ հասան Գորիի բերդը, վերոհիշյալ Հասան-փա-
շային միացան՝ Սիւլասի և Ռումելիի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Սինան
փաշայի որդին՝ Մուհամմեդ փաշան, Կարսի բեյլերբեյի մյուս
Մուհամմեդ փաշան իրենց զինվորներով։ Կայսերական բանա-
կում քաջարի զաւիներին* իրավունք տրվեց գիշերային հար-
ձակումներ կատարելու։ Սրանք Գորիից երեք-չորս մենդիլ տարա-
ծության վրա արշավանքներ կատարեցին, անսահման քանակու-

* Իսլամական բանակի այն զինվորները, որոնք կրոնի պատերազմում
հաղթել են, կոչվում են «զաւիներ»։

թյամբ ամար և գերիներս վերցրին, մինչև անգամ 5 հազար տուն ուղւաներ՝ գերի վերցնելով իրենց հետ տարան: Նրանց ձեռք բերած և թալանած թանկագին ապրանքներն անհաշիվ էին:

Իսլամական զինվորների թիֆլիս հասնելը և Ալեքսանդրի
խանից սուրբեր ստանալը

Իսլամական զինվորները կողոպուտով և թալանով հարստանալուց և լավարարվելուց հետո, զնացին դեպի Թիֆլիս. այստեղ իրենց կարիքները և պաշարները հողացին ըստ ցանկության. նրանք վերցրին նույն Հեզնուի որդի Ալեքսանդրի խանին պարտադրված տուրքը՝ 30 բևս մետաքս, մի քանի երիտասարդ տղա և աննման գեղեցիկ աղջիկներ, ինչպես նաև մի քանի վայրի բաղև և բալարան (?)։ Հիշյալ Ալեքսանդրի խանն իրեն համարում էր շնորհքի տեր անձնավորություն: Մինչև անգամ բանաստեղծ Հաֆիզ-Շիրազի Ալեքսանդր Մեծի մասին զբաղ նշանավոր ուսանավորը՝

Ոչ Խրվրբի կյանքն է մնում, ոչ էլ
Իսքենդերի մյուլքը,
Այս ստոր աշխարհի վրա ինչո՞ւ ես
վրձում, ո՞վ գերվիշ՝

իրեն էր վերագրում: Ընդհանրապես քյաֆիրների լեզվում Իսքենդերին Ալեքսանդրի են ասում: Այս աստիճան երևակայության մեջ բնկնող մի անձնավորություն էր նա:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 86—89):

Այնուհետև Փեշեվին նկարագրում է Ռուրք-Արսկական սլաոերազմի հետ կապված հաջորդ դարերը: 993 թ. (1585) օսմանցիները նորից գրավում են Թալ-բիզը և կոտորում բնակչությանը: Հետո ձեռնարկում են բերդի վերակառուցմանը: Շրջակայքի ժողովրդին բերում և բնակեցնում են բազարում: Օսմանյան օրենքով գրի են առնում 80 հազար սուն. բայց գբանցումից հետո մի այդչափ էլ վերաբնակեցնում են: Քաղաքում կար 19 ջամի, որոնք բոլորը կառուցված էին գունավոր, բազմատեսակ և գեղեցիկ քարերով, 21 հիանալի բաղնիք՝ գեղեցիկ շատրվաններով, 200 քարվանսարա, 12 հազարից ավելի խանութ, լավ զարդարված շուկաներ և բաղնիքներ պարտեզներ ու այգիներ, որոնցից ամեն մեկը գրախտի էր նմանում: Այդ այգիներում կային գեղեցիկ և հիանալի քյոշկեր, ամեն մի քյոշկում բազմաթիվ և գեղեցիկ նստարաններ, պարսկական ոճով

* Ուղւս — ժողովուրդ, տոհմ, ցեղ:

ձառուցված ավազաններ և ցնցուղներ։ Սրանք բոլորը հիացմունքի առարկա էին հանդիսանում... Թավրիզում մնացած սակավաթիվ զինվորները ենթարկվում են պաշարման։ Քաղաքում պաշարի մեծ պակասություն է առաջանում։ Քաղաքը սկսել է շահի որդին՝ 30 հազարանոց բանակով։ Հնայած իրենց կրած մեծ նվաճումներին, օսմանցիները դիմադրում են և հարձակումներ գործում։ Բերդում երանք ունեն 150 թնդանոթ։ Պաշարումը տևում է մի տարի. կռիվները լինում են խիստ կատաղի։ Ֆարհադ փաշան պաշարվածներին օգնության է հասնում ու բերդի քանդված մասերը նորոգում։ Զորամասեր են ուղարկվում կղզիքաշներին կողոպտելու և կոտորելու համար։ Զինվորներ են ուղարկվում Վրաստանի կողմերը, նախօրոք հպատակություն ցույց տված [իշխաններից] տուրքեր հավաքելու, որոնց թվում գտնվեց լեվենդ խանի որդին Ալեքսանդր խանը հանձնում է իր տուրքերն ու նվերները։ Տուրքերը ստացվում են նաև նենգամիտ Սիմոնից՝ Սևրդարն առանց հանգիստ առնելու, ամեն կողմ զորամասեր է ուղարկում։ Կղզիքաշներից նոր գրավված Թևմուր-Ալիուի, Շիրվանի, Թիֆլիսի, Երևանի բերդերի պաշարները և կարիքները լրացվում են։ Զմեռելու համար քաշվում են էրզրում։

995 թ. (1586) պարսիկներն հաշտության առաջարկ են անում, Սուլթանը համաձայնվում է. բայց այդ խաղաղությունը շատ կարճատև է լինում։ Շուտով վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները։ 998 թ. (1589) Ջաֆեր փաշան կղզիքաշների դեմ սկսում է մեծ ռազմական գործողություններ։ Պարսկական զահին տիրացած Շահ-Աբբասը 1000 թ. (1591) թուրքերի հետ կնքում է հաշտության պայմանագիր՝ Թավրիզը, Լեյլիքանը, Շիրվանը, Վրաստանը Օսմանյան պետությանը անցնելու պայմանով։ Սակայն որոշ ժամանակից հետո, պարսիկները նորից խախտում են խաղաղության պայմանագիրը, գրավում Թավրիզը և Նախիջևանը։ 1013 թ. (1604) գրավում են նաև Երևանի բերդը։

Երևանի բերդի գրավումը 1013 թվականին (1604)

Երբ ղեկավարն այս կերպ դասավորվեցին, «մոլորյալ» շահը, Թավրիզի Լրկրում [չրքանում] գործող բուրդ ժողովրդին խոստումներով սիրաշահեց և իր շուրջը հավաքեց։ Վրաստանի իշխաններից Աղեհսանդր խանի որդին՝ Լեվենդ խանը և Սիմոնի որդին՝ Լեասար* խանը իրենց զինվորներով նրա [Շահի] մոտ եկան։ Շահը ղեկավարեց։ Պաշարումը շարունակվեց 9 ամիս և տասը օր, մի քանի անգամ ակառներ փորեց և հարձակումներ գործեց, բերդի շուրջը վեց հատ «ֆրան» թնդանոթ ձուլել տվեց, որոնցից ամեն մեկը 90 օկկա քարեր էր արձակում։ Տեղական մուսուլմանները, ջրաղացի** կարիք ունենալով, բերդում ընկնող քարերը օդատաղործում էին ձեռագլուցների համար։ Ամեն մի քար ծախվում էր

* Լեասար — Լուսարսար

** Հավանաբար ուզում է ասել Լրկանարար

Ժրերը դուրսուշուլ*։ Բայց սլաշարված դադիներն ուղարի և ձիու մի-
 ուտելով հիվանդացել էին, շատերն անուժ ու անշարժ ընկել էին։
 Մի օր անիծյալները [սլարսիկները] մուսուլմաններից գաղտնի նո-
 րից ական էին դրել։ մի քանի հազար կըղըլբաշներ առավոտյան
 վաղ երևացին ներքին և արտաքին բերդերի միջև։ այդ պահին ար-
 տաքին բերդում գտնվող սնտալարաստ և շփոթված մուսուլման-
 ների վրա հարձակվելով մի վաշրկյանում սրով 1800 մարդ գետին
 փռեցին։ Իսկ երբ իսլամական բանակի սերդար Սաաթչի փաշայի
 մահվան լուրը տարածվեց, իսլամական զինվորների ձեռքն ու ոտքը
 կապվեց։ Տասը օր հետո ներքին բերդն էլ հանձնեցին։ Շահը Շերիֆ
 փաշային մեծ հարգանքներ և պատիվներ ավեց և նրան նշանակեց
 Իմամ-Ռիզայի մյուլեկլիխան** պատշոնին։ Շերիֆ փաշան
 մինչև իր կյանքի վերջը, նշանակվելու կամ հեռացվելու հոգսից
 ազատ, ժամանակ անցկացրեց։ [Շահը] մնացած զինվորներին
 ասաց՝ «Ուր ուղում է, թող ինձ կուլ լինի, ով ուղում է, թող գնա
 օսմանցու մոտ»։ Մինչև անգամ հզոր փաշայի որդուն՝ Մուհամմեդ
 փաշային 300—400 տուն, ընտանիքով և երեսաներով, Շահի
 մարդկանց ուղեկցությամբ ապահով կերպով Կարս ուղարկեց։ Իսկ
 Նրևանի բերդը ավերեց, այրեց և հողին հավասարեցրեց։

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 260—621)։

1014 րվականին (1605) կրգրլբաշները զրավում են Գենջեն և Շիրվան

Նույն թվականին մոլորյալ Շահը շարժվեց Գենջեի վրա։ Գեն-
 չեի բելերբեյին՝ Մուհամմեդ փաշան յոթ ամիս սլաշարված մնաց։
 Իրիշեր և ցերեկ անդադար կուվեց, բայց ի վերջո, երբ սլաշարված-
 ներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրին «ամանով»*** հանձնվե-
 ցին։ Հետո Շահը շարժվեց Շիրվանի վրա, որը նմանապես յոթ
 ամիս սլաշարված և անօգնական մնալով՝ հանձնվեց։ Մոլորյալ
 Շահը շնայած «ամոն» ավեց, սակայն իսլամական զինվոր-
 ների կեսից սովելին կոտորեց։ Նույն դավաճանությունը կատարեց
 նաև Գենջեի զինվորների նկատմամբ։ Տասը-տասներեկու տարում
 իսլամական զինվորներն այս կերպով ոչնչացվեցին և այդ անկրոնն
 (Շահը) ամենքի վրա հաղթություն տարավ, որի հետևանքով պարզ
 կերպով երևան եկան նրա բռնություններն ու անգթությունները։

* Ղուրուշ — հին օսմանյան դրամ, լիրայի 1/100-րդ մասը։

** Մյուլեկլի — վարքիների կառավարիչ։

*** «Աման խնդրել» կամ «աման տալ» նշանակում է ներդրություն
 և գթություն խնդրել կամ ներել ու գթալ։

1019 թ. (1610) օսմանյան բանակն նորից շարժվում է պարսիկներին վրա, գրավում Քավրիզը, որը նախապես դատարկված էր, թուրքերը նորից ավերում և բանդում են Քավրիզը, դրանից հետո պարսիկները նորից հաշտություն են առաջարկում՝ տարեկան 290 բեռ մետաքս, 100 բեռ աղցալի արժեքով զանազան ապրանքներ տալու պայմանով: Սակայն պարսիկները երկու տարի հետո հրաժարվում են այդ տուրքերը վճարելուց և խախտում խաղաղության պայմանագիրը: Օսմանյան բանակը շարժվում և պաշարում է Երևանի բերդը: Սակայն շահը խորամանկությամբ նորից կարողանում է ազատվել թուրքերից: Իսլամական բանակը վերադառնում է:

1027 թվականին (1617) Ռաբաբ խանը ծովով անցնում և հաղթակիցում է կրգրլրաշենքի երկրի վրա

Սրանից առաջ Ռաթար խանին հանձնարարված էր թաթարական զինվորներով արշավանքի գնալու: Կրգրլրաշենքի դեմ: Երբ ծովից անցնելու և արշավանքի ձեռնարկելու ժամանակը հասավ, 30 հազարի չափ թաթարական զինվորներ շարժվեցին դեպի Տրապիզոն և դիմեցին Սերդարին, որպեսզի արտոնի նրանց, ուղղակի հարձակման անցնելու կրգըջրաշենքի երկրի վրա: Նրանց թուլատրություն տրվեց: Խանն իր թաթար զինվորներով սկսեց ավերել և քանդել Չոլմալի (?), Գենչեի, Նախիջևանի և այդ կողմերում գտնվող այլ քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնել թշնամուն: Թաթարները 30 հազարի չափ զերի, մեծ քանակությամբ բեռնատար կենդանիներ և անասնոց քանակությամբ ասրանքներ գրավելով, մեծ ավարով եկան միացան Սերդարին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Չոլեքի դաշտում: Նրանք Սերդարի և բոլորի կողմից մեծ պատվի և հարգանքի արժանացան:

Այնուհետև պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է պարսիկների դեմ արշավանք կազմակերպելու հարցում օսմանյան բանակում գոյություն ունեցող տարբեր կարծիքները, հետո թուրքերի արշավանքը, պարտությունը և հաշտության համար տեղի ունեցած երկարատև բանակցությունները: Վերջապես 1027 թ. (1618) կնքվում է խաղաղության դաշնագիրը նախկին պայմաններով:

1034 թվականին (1624) Վրաստանի Մելիքներից Մավրավր [Մադրավ] սպանում է Կարշղալ խանին և Վրաստանը հպատակություն է հայտնում

Վերոհիշյալ Մավրավ անունով իշխանն իր և ընդհանուր Վրաստանի երկրի քեթխուդա՝ Շահ-Աբրաահիմ օգնող և նրան մտերիմ մեծ

իշխան էր: Որոշ հանգամանքների բերումով Շուշի Մավրավին ուղարկել էր Վրաստան երկու-երեք խանի ղեկավարներով: Մավրավր զրգոված այն ցեղային հակառակությունից, որ Վրաստանը ցույց էր տալիս դեպի Շահը, ուզում էր կրկնվող լինել Նախապետավոր առիթ գտնելով, սպանել էր Կարչղային ու նրա հետ եղած խաներին, նրանց ղեկավարներից մի երկու հազար կրկնվողների գլխատել էր: Նույն տարվա նոյեմբերյան Ռաժաղան ամսի 27-րդ օրը Մավրավի որդին և Վրաստանի մի քանի իշխաններ իրենց հետ վերցնելով Կարչղայի և այլ կրկնվողների գլուխները, գերիներ, սրնգավողներ և թմրուկներ, ինչպես նաև 200—300 զուլաներ, կայսերական բանակ էկան: Նա [Մավրավը] հայտնեց, որ Ալ-Օսմանին ամեն անգամ այսպիսի պատահություն չի տրվում: Առանց ուշացնելու և առանց թուլություն ցույց տալու, պետք է, անմիջապես իսլամական բանակով շարժվել և հարձակվել [կրկնվողների] վրա: «Կասկած չկա, որ ամբողջ Ղարաբաղը, Գենջեն, Եփրուն (?), Շիրվանի երկիրը ձեր երևալուն պես, հպատակություն ցույց կտան. նրանք կրկնվողներից երես են դարձրել և կարիք չկա հայտնելու, որ նրանք սյուննի-մուսուլմաններ են: Այդտեղից շատ հեշտ կլինի գրավել էրզերիլը և Մեշհեդը, ինչպես նաև կրկնվողների երկրամաս կրակ տարածելը: Դուք բոլորովին կարիք չունեք մտածելու և հրդալու ուղտերի կամ ջորիների պաշարի, թնդանոթի, ռազմամթերքի և այլնի փոխադրության մասին: Ինչ որ ցանկանաք, բոլորն այնտեղ պատրաստ է: Աստուծո կամբով իսլամական բանակն այնքան մեծ քանակությամբ հարստություն և ավար ձևով կրեք, որ մինչև աշխարհի վերջը բերնե-բերան պիտի խոսեն այդ մասին»:

Երբ նրանք ներկայացան Հաֆրդ փաշային, ես ներկա էի*: Մավրավի խնդիրը, նրա բովանդակությունը և նպատակները բանաստեղծական լեզվով, մանրամասն և պարզորոշ կերպով հայտնեցին:

Հանգուցյալ Հաֆրդ փաշան սարօրինակ բնավորության տեր պետական անձնավորություն էր: Մենք հաճախ ենք նրա բարիքները վայելելու անսահման շնորհներին արժանացել: Իմ գրածները բոլորը համապատասխանում են իրականության, թշնամու-

* Պատմագիր Փլչեվին խոսում է իր մասին. սրանից պարզվում է, որ պատմագիրը իբրև պետական պաշտոնյա, եղել է թուրքական բանա-

թյուն և զրոյարտութիւններ չեն, վկա է բարձրյալն Աստուծոյ: Մայր-
րաւի մարդկանց վճռական պատասխան չտրվեց: Նրանք [վրացի-
ները] մի քանի անգամ Եկան-ղնացին, պատասխան չունեցին:
«Կգամ, կամ՝ ոչ»՝ անգամ չպատասխանեց: Նվաստ շատ ջան-
քեր գործադրեցի «Այս առիթը մի անգամ էլ ձեռք չի բերվում»,
ասացի, սակայն նա [Հաֆըզ փաշան] պատասխանեց՝ «Երջա-
նիկ փաղիշահը մեզ հանձնորարել է Բաղդադը գրավել, մենք
նշանակված չենք Վրաստան և Շիրվան գնալու համար»: Ես պա-
տասխանեցի նրան՝ «Եթե մեր երջանիկ փաղիշահն իմանա, որ Մայր-
րաւը երևան կգա և եթե նա [փաղիշահը] թշնամու շարքերում այդ-
պիսի մի մեծ գծառութիւն տաքանալը հնարավոր համարեր, ոչ
միայն ձեզ կնշանակէր, այլ կասկած չկա, որ ինքն անձամբ արշա-
վանքը կազմակերպելու և այդ արշավանքին մասնակցելու հոգնու-
թիւնը հանձն կառնէր: Մենք փորձառութիւն ունենք, որովհետեւ
Էնգերուսի* արշավանքի ժամանակ, մինչև որ թշնամու շարքե-
րում պառակտում առաջ չեկավ, մենք քչաֆիրներին հաղթել չկարո-
ղացանք: Եթե այս պատեհ առիթը փախցնէնք, մինչև աշխարհի դե-
ռը կզղջանք»: Բայց տեսա, որ բան դուրս չի գա. նրա վերջին պատաս-
խանն այս եղավ՝ «Դուք դեռ իմ խառնվածքին (բնավորութեան) ծա-
նոթ չեք. ես մինչև հաստատ համոզված չլինեմ մի բանում, չեմ
ձեռնարկի, մի քայլ անգամ այդ ճանապարհով չեմ գնա»: Ես
պատասխանեցի՝ «Արդյոք մեր մեծ սովթանները կամ մեծ վեքիլ-
ները**, որոնք այնքան հաղթանակների և պալիսթիան են արժա-
նացել, նախապէս վստահ են եղել իրենց հաջողութեանը և հետո՝
են գնացել: Սերդարները պետք է իրենց շարժման ու գործի մեջ
հաստատակամ լինեն և տպավիճեն ամբողջովին Բարձրյալն Աստու-
ծոյ: Հիմա, երբ դուք նպատակ ունէք գնալ և Բաղդադը նվաճել, վըս-
տա՞հ եք այդ գործի հաջողութեանը»: Ես պատասխանեց՝ «Աստուծոյ
կամքով ես հավատացած եմ և վստահ, ինձ կհաջողվի [Բաղդադի
գրավումը], այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»: Իրականութիւնն
այս է. մենք հաստատ համոզված էինք, որ [Պարսկաստանի] նվաճ-
ման համար հնարավորութիւն կա և նպատակոր առիթը ներկա-
յացել էր, բայց նա [Հաֆըզ փաշան] կոզմնուկից էր այդ արշավան-
քը հետաձգելուն: Հետո ես դիմեցի Ենիշերիների աղային՝ Խուս-
րևի Աղային և ասացի. «Եթե դուք անձամբ չեք գնա, այդ դեպքում

* Էնգերուս — հունգարիացի

** Վեքիլ — փաղիշահին փախաբնոյ Մեծ վեքիլ կամ մինիստր

չափ պատրաստութեամբ մեծաթիւ զորաւորանակ ուղարկելու հսկար տարեք»։ Նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթարկւիմք ենք. մեր Սերգարը ինչ որ հրամայի, պարտաւոր ենք այն կատարել»։ Ես այլևս կասկած չունեի, որ նա [ենիշերիների աղան] չէր ցանկանում Հաֆըզ փաշայի հաղթութիւն շահելը։ Այս պատճառով ամենակարող Աստուծոյն էլ նրան հաղթութիւն չշնորհեց։ Հետո իր սերգարութեան ժամանակ Մամրավի, իր սրտու ե 40-ի չափ մարդկանցով մի անգամից այդ չափ սպանութիւններ կատարելը տարօրինակ բան է։ Եթէ շահը հաղար բևռ ակշե, կամ ամբողջ մի երկիր էլ տալու լիներ, նա դարձյալ ոչինչ չէր անի։ Սա [Հաֆըզ փաշան] Աստծուց չմխտնեցաւ, արյունից չզոռացաւ և այդպիսի բացահայտ ոճիւրդործեց։

Այդ ժամանակ Շահ-Արամի իշխանութեան 40-րդ տարին էր. իրականութիւնն այս է, որ նա այդ 40 տարւա ընթացքում այդպիսի դժուար և ծանր դրութեան մէջ չէր եղել։ Մամրավի պատճառով ամբողջ կըրկրաշի երկրում նմանը չգտնւիող յոթ նշանավոր խաներ նահատակուեցին և Մամրավի դեմ մղած կռիւմ ոչնչացան։ Դրանից մեկը՝ Կարշայն էր, մյուսը՝ Շիրվանի խան՝ Յուսուֆը, մյուսն էլ Էմիր-Բոնեն և այլն։

(«Թարիխի—Փեշևի», հատ. II, էջ 403—406)։

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Վ Բ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Մաղրավ կամ Մամրավ—Բնյ, վրաց հայտնի իշխան և ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեի թուրքական պատմութեան մէջ հայտնի է իբրև Մաղրավ, Մամրավ-բեյ, հետագայում՝ իսլամական կրօնը ընդունելուց հետո՝ Մուհամմեդ-բեյ։

Մաղրավ-բեյի մասին խիստ ընդործակորեն խոսում են այդ դարի պատմագիրները։ Փեշեվին մեծ դովասանքով է պատմում Մաղրավ-բեյի խիզախութեան ու բաջադործութեան մասին՝ պարսիկ Կարշայ-խանի սպանութեան և նրա բանակի ոչնչացման դրածում։ Փեշեվիից հետո տարեգիր Նալիման իր «Թարիխի Նալիմայի» մէջ կարեոր տեղ է հատուցեում Մաղրավ-բեյի հետ կապած դեպքերին և մանրամասնորեն նկարագրում է դրանք։ Նալիման գտնում է, որ Մաղրավ-բեյը մեծ ծառայութիւն է մատուցել Օսմանյան պետութեանը, իսկ Մաղրավ-բեյի սպանութիւնը սերասեր խուսրով-փաշայի կողմից, Նալիման համարում է պետական դավաճանութիւն, մի սպանութիւն, որ կատարված է ասոսկ արյուն թափելու ցանկութեամբ։

Մանրամասնութիւնները Մաղրավ-բեյի դրածունեության մասին, տես «Թարիխի Նալիմայի» 3-րդ հատորից մեր թարգմանած նյութերը, սույն գրքի հաջորդ գլխում։

2. Կրօնական—բառացի նշանակում է «կարմիր դուխ»։ Կրօնական էր կոչվում հին Խրանում այն զինվորական դասը, որ կազմված էր թուրք և թուրքմեն ցեղերից, որոնք մեծ ծառայություն մատուցեցին Սեֆևյան իշխանությունը հիմնելու և ուժեղացնելու գործում։ Այդ անունը («կարմիր դուխ») նրանց տրվեց այն պատճառով, որ այդ դասի զինվորները իրենց զինին կապում էին կարմիր փաթթոց (սարբե), իսկ այդ կարմիր գույնը ուներ կրոնական-ավանդական նշանակությունը (նվիրական Ալիի բանակի զինվորները պատերազմի ժամանակ կարմիր գույնի փաթթոց էին կապում)։ Ավելի ուշ օսմանյան թուրքերի կողմից «կրօնական» անվանվեցին շիա դավանանքին պատկանողները, զինավորապես պարսիկները։

Թուրք պատմագիրները «կրօնական» տերմինը գործ են ածում ոչ միայն իրրե կրոնական ֆանատիզմի, այլև իրրե սոցալին առեկոթյան և արհամարհանքի արտահայտություն։ Թուրք պատմագիրներից Փեշևլին, Նալիման և ուրիշները իրենց «պատմություններում» իրանցիներին հիշում են բացառապես «կրօնական» անունով, հաճախ այդ խոսքին ավելացնելով «օբաշ» (սուր, հասարակ, դուհիկ) բառը—«կրօնական-օբաշ»։

3. Պատմագիր Փեշևլին մասին—լրացուցիչ տեղեկություններ։

«Թուրքական պատմության Ուսումնասիրության Ընկերության» նախագահը պրոֆ. Ակչուրա-Յուսուֆ բեյը, խոսելով թուրք պատմագիրների մասին, Փեշևլինի մասին ասում է. «XVII դարի օսմանյան պատմագիրներից Փեշևլին-Իբրահիմ-էֆենդին իր «Թարիխի Փեշևլիում օգովել է նաև արևմտյան աղբյուրներից»^{*}։

Փեշևլին, իբրև պատմագիր, հայտնի է իր համեմատաբար ավելի լայն մոտեցումով այնպիսի պատմական և միջազգային բնույթի հարցերի, որոնք զբաղեցրել են XVII դարի թուրքական պետական ղեկավար գործիչներին, որոնց շարքում ինքը՝ Փեշևլին կարևոր տեղ է գրավում։ Նման հարցերից է օսմանյան պատմության մեջ «էմդեհիանի (Աստախան) արշավանք» կամ «էմդեհիանի և Կազանի արշավանք» անունով հայտնի պատմական դեպքը (977 թ.), որի նպատակն է եղել իրականացնել Դոն-Վոլգա գետերի միջև ջրանցք բաց անելու ռազմական-քաղաքական ծրագիրը։

Փեշևլինից բացի այդ հարցով զբաղվել են նաև թուրք պատմագիրներ Բյաթիլը-Չելերին, Ջելվեթ-փաշան և այլն։

4. «Մուրյալ» ռաիբ—ժամանցի թուրքերը պատկանելով իսլամական սյուննի զավանանքին շիաներին համարում են «անհավատ», «հերետիկոս», «մուրյալ» և այլն։ Ահա այդ պատճառով էլ, նույն կրոնական ֆանատիզմից ելնելով Խրանի շահին համարում են «մուրյալ» (քեմրահ) և հաճախ ասում են «Շահի քեմրահ» (մուրյալ Շահ)։ Ի հակադրություն պարսիկների, նրանց բանակի և Շահի, օսմանցիները գրեթե միշտ, գործ են ածում «իսլամական երկիր», «իսլամական բանակ», «իսլամական փաղիշահ» և այլն, օսմանյան երկիր, բանակ և փաղիշահ իմաստով։

5. «Ղարիբներ» վաշար—Ղարիբ (բառացի պանդուխտ) զինվորները հավաքագրվում էին մայրաքաղաքից հեռու շրջաններից և դրա համար էլ կոչվում էին

* «Turk Tarih Teikik Cemiyeti», հետազոտում «Turk Tarih Kurumu».

** Birinci Turk Tarih kongresi, konferanslar, müzakereler zabıtları, 1933, Istanbul, sah. 592.

«ղաւրիւններ»։ Այս գործառնալ համարվում էր «Չորս վաշտերի» բաղկացուցիչ մասերից մեկը և բաժանվում «աջ» և «ձախ» զարիբներով վաշտերի՝ բանակի աջ և ձախ թևերում կանգնելու պատճառով։

6. Զրլղրրի վաշտը—Զրլղրր բերդաքաղաք է։ Զրլղրրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմը, Թուրքիայի և սլաւոնների միջև, Փեչեվին նկարագրում է առանձին կարեւորութեամբ և մանրամասնորեն։ Զրլղրր այդ ժամանակ եղել է շանչակ։ Սանջակ ունեւր Լընը կաղա—Օլթի, Արդահան և Արտանուշ, որոնք միասին՝ կազմում էին ի նահիյէ։ Հաջորդ դարում (XI դարի հիշրի), երբ ավելի է շնչավում Զրլղրրի կարեւորութեանը, րնդարձակվում է և վերածվում էյալեթի՝ Զրլղրրի էյալեթ անունով։

7. «Ուլուֆեշիւնէրի վաշտը» «Ուլուֆեշիւնէր» էին կոչվում «Չորս վաշտերի» որոշ պարտականութեան ունեցող զինվորները, որոնք նույնպէս կանգնում էին բանակի աջ և ձախ կողմերում։

8. Կափու-Կուլի—XVI—XVII դարերում օսմանյան բանակը բաժանվում էր երկու հիմնական մասի՝ «Կափու-Կուլի» զինվորներ և «էյալեթի» զինվորներ։ «Կափու-Կուլի» զինվորները համարվում էին փաղիշահական զինվոր։ Այդ պատճառով էլ կոչվում էին նաև «Խասսե ասքերի»։ Կոչվում էին Ստամբուլի գորանոցներում և ստանում սրոշ ուճիկ և օրապահիկ։ «Կափու-Կուլի» գորամասր իր կազմում ունեւր 7 օջաւր, որոնցից մեկն էր Էնիէրինների օջաւրը։

9. Ֆեթա (ավելի հաճախ «Ֆեթաի-Շերիֆ» է գործածվում)—մի որեւից հարցի կամ դատի մասին մյուսի կողմից, առանց անունը հիշելու, շարիաթի սկզբունքներին համապատասխան տրված քաջատրութեան։

10. Քեֆե (Caffa, Theodasia, Feodosia) Ղրիմի թերակղզու հարավ-արեւելքում, Կերչի նեղուցից 70 կմ հեռու բերդաքաղաք և նավահանգիստ է։ Հնում կոչվել է Կաֆե (որը թուրքերեն լեզվում աղավաղված ձևով Քյուֆե-Քեֆե է կոչվել)։ Հույները այս քաղաքը անվանեցին Ֆեոդոսիա։ XV դարում Ֆեոդոսիան դրավկեց ջենովացիների կողմից՝ իրեն առևտրական կենտրոն և ճանապարհ։ Սուլթան-Մուհամմեդ II օրոք օսմանցիները դրավեցին այդ քաղաքը, որը մնաց օսմանցիների իշխանութեան տակ մինչև 1774 թ., երբ Ղրիմը անցավ Ռուսաստանին։

11. Թաքաւ-խան, Ղրիմի թաթարական խանն է։ 880 թ., (1475) օսմանյան նաւատորմը դրավում է Քեֆեի բերդը և Կերչի նեղուցը, այնտեղից դուրս անելով ջենովացիներին։ Սկսած այդ ժամանակից Ղրիմի թերակղզին ամբողջութեամբ դառնում է Օսմանյան պետութեան Էնթակա, սակայն ինքնավար շրջան։ Խաները նշանակվում էին սուլթանական ֆերմանով՝ խանական դինաստիայից։ Խաները պարտավոր էին իրենց բանակով (թաթարական զինվորներով) մասնակցել օսմանյան բանակի պատերազմական գործողութեաններին։

Ղրիմի խանութեան կենտրոնը Բալչև-Սարայն էր։ Խաները կրում էին առաջին և երկրորդ վեզիրների տիտղոսներ և վարում միաժամանակ սերասքերի (սկալ-դայս) պաշտոնը։

Համաձայն թուրք պատմագիր և պետական գործիչ Այնի-Ալի-էֆենդիի տված տեղեկութեան, XVI դարի վերջերին Ղրիմի թերակղզում Քեֆեն առանձին էյալեթ էր, որն ունեւր իր առանձին բեյլերբեյին։ Սրա իշխանութեան էին Էնթակավում Աղովի ծովի շրջակայքում գտնվող մի քանի բերդեր։ Բեյլերբեյին ունեւր

679.000 ակչեի խասսեր: Ղրիմի խաներին տրվող օրական հազար ակչեի «գրպանի» ծախսը» Քեֆեից էր ստացվում: Էյալեթն ունէր 554 թիմար և զեամեթ:

12. Խաս, Ձեամեթ, Թիմար—Պետական ծառայության համար արված ռոճիկն ու հողը, որը կոչվում էր «դիրլիկ» (dirlık): Իբրեւ գիրլիք տրված հողի եկամուտը՝ տասանորդը (uSr. aSar) շէր մտնում պետության գանձարանը, այլ հատկացվում էր գիրլիք ստացողներին:

Դիրլիքի քանակությամբ էին որոշվում և աւարներվում խասը. զեամեթն ու թիմարը:

ա) Խասը, ամենաբարձր գիրլիքը, հատկացվում էր փառիշահին, վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 ակչեի փոխարեն պարտավոր էր մի ջերելու կոչված հեծյալ գինվոր պատրաստել, գինման բոլոր ծախսերը իր հաշվին լինելու պայմանով: Փառիշահների և վեզիրների խասերը կառավարում էին քեթխուդա կոչված հատուկ և վստահելի պաշտոնյաները:

բ) Ձեամեթ էին կոչվում այն գիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար ակչեից 100 հազար ակչե էր, ըստ որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «սրո իրավունք» (sılt hakkı), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 ակչեի համար զեամեթի տերը պարտավոր էր մի ջերելու տալ՝ վերև հիշված պայմանով:

գ) Թիմար կոչվում էին այն գիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 3000 ակչեից 20 հազար ակչե էր, որի 3000 ակչեն համարվում էր «սրո իրավունք», իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 3000 ակչեի փոխարեն թիմարատերը պարտավոր էր մի ջերելու տալ: